

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Legum et morum cura
Εξέλιξη μίας δικαιοπολιτικής αρχής από
την ηγεμονία του Αυγούστου έως το τέλος
της Ύστερης Αρχαιότητας

Στο προτελευταίο εδάφιο της εκθέσεως των Πράξεών του ο Αύγουστος αναφερόμενος στα γεγονότα των ετών 28 και 27 π.Χ. περιγράφει τους εμφυλίους πολέμους που προηγήθηκαν ως μία παρελθούσα κατάσταση, την δε επιστροφή της ομαλότητας στην πολιτική ζωή κατά την περίοδο της ηγεμονίας του ως αποκατάσταση της «ἀπωλεσθείσης (*amissa*)», σύμφωνα με τον Κικέρωνα,¹ ταυτότητας της *res publica* (ελεύθερης πολιτείας). Η πο-

1. E. O. Winstedt (tr.), *Cicero Letters to Atticus* I, Cambridge Massachusetts 1962, 1, 18, 6 (στο εξής: *Cic. ad. Att.*). Στο πολιτικοθεωρητικό του σύγγραμμα «Περί Πολιτείας» (*De Re Publica*) ο Κικέρων αντιπαραβάλλει την παρακμή της εποχής του με το κλασικό πολιτικό πρότυπο· βλ. K. Ziegler (ed.), *M. Tullius Cicero Fasc. 39, De Re Publica*, Leipzig 2001· J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Re Publica*, Oxford 2006· C. W. Keyes (tr.), *De Re Publica, De Legibus*, Cambridge Massachusetts 1966 (στο εξής: *Cic. Rep.*).

λιτική κρίση από την εποχή των Γράκχων² είχε επιφέρει ευρεία αναστολή των θεσμικών λειτουργιών της κρατικής εξουσίας και την απροκάλυπτη ανάληψή της από τους ηγέτες των μεγάλων στρατιών. Οι διαμάχες των πραιτοριανών για τη διακυβέρνηση και οι επεμβάσεις του στρατού στα πολιτικά πράγματα είχαν ανεπιστρεπτί αλλοιώσει τον πολιτικό χαρακτήρα της ρωμαϊκής πολιτείας. Η Ρώμη δεν ήταν πλέον η *res publica* της οποίας το πολιτικό ήθος είχε προβάλει ο Κικέρων. Η πολιτική συνείδηση είχε αλλάξει ριζικά. *Exim continua per viginti annos discordia, non mos non ius; deterrima quaeque impune ac multa honesta exitio fuere*³ διατυπώνει ο Τάκιτος και αναφέρεται στην περίοδο που καταλύθηκε το κλασικό, δομημένο στο δημόσιο δίκαιο (*ius*) και τα ήθη (*mores*), πολιτειακό πρότυπο που ενθymούνταν και στο οποίο ανέτρεχε νοσταλγικά ο Κικέρων.⁴

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας ως προς τη διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης, την υπαγόρευση των καθηκόντων του ρωμαίου πολίτη σε δύο διαφορετικές, αλλά καίριες χρονικές περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας: αφενός μεν επί μονοκρατορίας του Αυγούστου, όταν επήλθε η πρώτη σύγκρουση της έννοιας του ηγεμόνα (*princeps*) με την έννοια της ρωμαϊκής Δημοκρατίας (*res publica*), αφετέρου δε επί Δεσποτείας όταν η πολιτική και νομική έννοια του πολίτη είχε ριζικά αλλάξει και οι πολίτες δεν ήσαν πλέον ενεργά μέλη μίας ευσύννοπτης πολιτικής κοινωνίας (*res publica*), αλλά υπήκοοι μίας αχανούς οικουμένης (*imperium romanum*).

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ιδανική εικόνα της πολιτείας, του ηγεμόνος, αλλά και στην έννοια του αγαθού και του πρέποντος, όπως παρουσιάζεται στην πολιτική φιλοσοφία του Κικέρωνα δεδομένης της απήχησης κατά την εποχή του Αυγούστου του φιλοσοφικού του έργου που συντέθηκε μέσα στη δίνη των πολιτικών πολέμων και του τέλους της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Η παρουσία του πολίτη την περίοδο αυτή δεν ερμηνεύεται ως παρουσία του στην πολιτεία. Στο χώρο δε της ηθικής η ύπαρξή του δεν αποτιμάται με τα κριτήρια της πολιτικής ισότητας. Στη συζήτηση όμως περί καθήκοντος εξ αφορμής της κοινωνικοπολιτικής μεταρρύθμισης του Αυγούστου με την επιτήρηση των ηθών και των νόμων, η διαιώνιση των παραδοσιακών ηθών και η συμμόρφωση του ρωμαίου πολίτη σε αυτά εμφανίζεται ως *sine qua*

2. J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Legibus*, Oxford 2006, 3. 10. 24 (στο εξής: *Cic. Leg.*).

3. E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus Annalen I (1-3)*, Heidelberg 1963, 3. 28, 1 (στο εξής: *Tac. Ann.*).

4. *Cic. Rep.* 1. 2. 3: *bene constitutae civitati publico iure et moribus*· *Cic. Leg.* 2. 9. 23: *in more maiorum, qui tum ut lex valebat*.

που προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία του ρωμαϊκού κράτους και πολιτικό πρόβλημα.

Στη δεύτερη ενότητα σκιαγραφείται η μετάβαση από το μετριοπαθές μοναρχικό καθεστώς της περιόδου της ηγεμονίας στο απολυταρχικό καθεστώς της περιόδου της Δεσποτείας. Δεδομένου ότι η έννοια του πολίτη βρίσκεται σε πολύ στενή σχέση με την έννοια του πολιτεύματος και από την ποιοτική διάσταση του πολίτη και του πολιτεύματος εξαρτάται η πραγμάτωση των στόχων της πολιτείας που είναι η επάρκεια υλικών αγαθών, η ασφάλεια, το κοινό συμφέρο, αναζητείται η έννοια του ἄρχεσθαι επί των υπηκόων πλέον της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η κατ' ἐξοχήν πολιτική αρετή μέσα στην οποία βιώνουν την πολιτική τους φύση. Και την περίοδο αυτή το ηθικό πρόβλημα της εκπλήρωσης του καθήκοντος έναντι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της προσήλωσης με την έννοια της αφοσίωσης του ρωμαίου πολίτη στον οικουμενικό πλέον ήδη από την περίοδο της ηγεμονίας χαρακτήρα του ρωμαϊκού κράτους καθίσταται πολιτικό μέσα από την οριοθέτηση της έννοιας *contra mores* επί Διοκλητιανού, της έννοιας του *fas* επί Κωνσταντίνου και της αναγωγής επί Ιουστινιανού του πολιτικού δικαίου στη θεία τάξη των πραγμάτων, αναδεικνύοντας έτσι την έννοια της πολιτικής δικαιοσύνης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

Η πολιτική φιλοσοφία του Κικέρωνα

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Στο πολιτικοθεωρητικό του σύγγραμμα «Περί Πολιτείας» (*De Re Publica*) ο Κικέρων βαθειά επηρεασμένος από την αρχαιοελληνική σκέψη διατυπώνει τον ορισμό της *res publica* και ταυτόχρονα του λαού ως συστατικού της στοιχείου: Δημόσια Υπόθεση (Πολιτεία) είναι η υπόθεση του λαού: ο δε λαός, δεν είναι πλήθος ανθρώπων τυχαία συναθροισμένων,⁵ αλλά πολυπληθής ομάδα, την οποία συνέχει η συναίνεση του δικαίου⁶ και η κοινότητα των συμφερόντων: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.*⁷ Σημαντικότατο στοιχείο

5. W. D. Ross (ed.), *Aristotelis Politica*, Oxford 1962, 1303a 26' : ὥσπερ γὰρ οὐδ' ἐκ τοῦ τυχόντος πλήθους πόλις γίγνεται· 1274b 38: ἡ δὲ πολιτεία τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις· 1274b 41: ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλήθος ἐστίν (στο εξής: *Arist. Pol.*).

6. Στον *iuris consensus* θεμελιώνεται η *iustitia* [E. Stroebel (ed.), *M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia Fasc. 2 Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione*, Stuttgart 1977· H. M. Hubbell (tr.), *Cicero, De Inventione*, Cambridge Massachusetts 1960 2, 53, 160: *iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata* (στο εξής: *Cic. Inv.*)].

7. *Cic. Rep.* 1, 25, 39.

του ορισμού αυτού της *res publica* αποτελεί η ταυτοποίηση του κράτους με τους πολίτες, αλλά και η αναφορά στο δίκαιο ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής.⁸ Στις έννοιες δε των *consentire* και *communire* ανευρίσκονται οι *causae*, οι οποίες εμφανίζουν έναν *coetus hominum* όχι ως *grex*, αλλά ως *populus*, ως φορέα του *imperium* και εντολέα στην ανάθεση της διαχείρισης του *imperium*). Η *utilitas*, το συμφέρον, στο οποίο ο λαός είναι κοινωνός ευθυγραμίζεται με την *honestas*, το αγαθό.⁹

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΕΠΟΝΤΟΣ (QUOD HONESTUM EST DECET)

Ο Κικέρων στο *De officiis* αναφέρεται στην *honestas* (αγαθό), εκ παραλλήλου με την έννοια του *decorum*, του πρέποντος.¹⁰ Ο όρος αυτός επινοήθηκε από τους στωικούς¹¹ και περιγράφει το αγαθόν, το οποίο αποτελεί και το ζητούμενο για τις αγαθές σχέσεις μεταξύ των πολιτών μίας ευνομούμενης πόλης. Πρέπον και αγαθόν είναι κατά τον Κικέρωνα έννοιες αδιαχώριστες (*ab honesto non queat separari*) καθόσον, εκείνο το οποίο είναι πρέπον είναι αυτομάτως και αγαθό και αντιστρόφως (*nam et, quod decet honestum est et, quod honestum est decet*). Η εμφάνιση του πρέποντος ωστόσο προϋποθέτει το αγαθόν (*antegressa est honestas*).¹² Από την ανάπτυξη του Κικέρωνα διαφαίνεται η ιδιαίτερη χροιά της έννοιας του πρέποντος (*quid deceat apparet*), η οποία εμπεριέχεται στην έννοια του αγαθού που ταυτίζεται με τις ύψιστες αρετές, οι οποίες κατακτώνται αποκλειστικά δια της λογικής: Πρέπον είναι να χρησιμοποιούμε τον ορθό λόγο και το λόγο μας να τον υποτάσσουμε στη λογική να ενεργούμε με σωφροσύνη και να διαγιγνώσκουμε σε όλα τα πράγματα την αλήθεια και να την στηρίζουμε. Αντιθέτως το να σφάλουμε, να πλανώμεθα να ολισθαίνουμε είναι απρεπές. Κατά συνέπεια όλα τα δίκαια είναι και πρέποντα· όλα τα άδικα απρεπή. Πρέπουσα

8. Cic. Rep. 1. 32. 49: *quid est enim civitas nisi iuris societas?* Βλ. R. STARK, "Ciceros Staatsdefinition", *La Nouvelle Clio* 6 (1954), 56-69. Βλ. επίσης P. L. SCHMIDT, "Ciceros de re publica", *ANRW* I 4 (Berlin 1972), 262 έπ.

9. W. Miller (tr.), Cicero, *De Officiis*, Cambridge Massachusets 1961, 3. 21. 83: *Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare* (στο εξής: Cic. Off.).

10. Cic. Off. 1. 27. 93.

11. Στο *De officiis* ο Κικέρων αντιγράφει κατά το μεγαλύτερο μέρος το *Περί του καθήκοντος*, έργο του Παναίτιου Ρόδιου (180-11). Βλ. αναφορές στον Παναίτιο 1. 90· 2. 76· 2. 35· 3. 7· 1. 7· 1. 9· 1. 152. 161· 2. 88· 3. 7-18. 34· 3. 33· 2. 86· 2. 16· 2. 51· 2. 60· 3. 7· 3. 63.

12. Cic. Off. 1. 27. 93-94. Βλ. Για την παραπάνω ανάλυση βλ. Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, «Μόνος ό σπουδαίος άρχει», 235-252 ειδικότερα 235 έπ. στον τόμο, *Η έννοια του Πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, έκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009 (στο εξής: Πρωτοπαπά-Μαρνέλη).

είναι και η ανδρεία διότι ό,τι είναι γενναίου φρονήματος αυτό αναδεικνύει και τον αξιοπρεπή άνδρα (*id dignum viro et decorum videtur*). Ότι ωστόσο είναι αντίθετο προς την ανδρεία είναι και δείγμα απρέπειας ταυτόσημης με την αναξιοπρέπεια (*id ut turpe, sic indecorum*).

Ο ΗΘΙΚΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

(τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας)

Ο ορισμός της έννοιας του κράτους στον Κικέρωνα θεμελιώνεται στο γεγονός, ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ικανός όχι μόνον να αναγνωρίζει το δίκαιο και το συμφέρον άρα το αγαθό (*summum bonum*), αλλά και να πράττει με βάση τη γνωστική αυτή ικανότητα αξιολογώντας τη φιλία, τη δικαιοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ανδρεία και την εγκράτεια.¹³ Στις αγαθές πράξεις και ενέργειες των πολιτών, στην εκπλήρωση των καθηκόντων που γνώμονα έχουν το ηθικώς καλό, έγκειται ο ηθικός ορισμός της πολιτείας.¹⁴

Ο Κικέρων δια στόματος Σκιπίωνα του Αφρικανού¹⁵ τονίζει ότι ο ορισμός της *res publica* αποτελεί κατά βάση διδασκαλία του Παναίτιου.¹⁶ Η αριστοτελική ωστόσο επίδραση είναι αναμφισβήτητη: πόλιν όρῶμεν κοινωνίαν τινά οὔσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστεκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων, ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας αὕτη δ'

13. Cic. Off. 1. 2. 5 Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic si sibi ipse consentiat et non inderdum naturae bonitatae vincatur neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest.

14. Cic. Off. 1. 2. 4: Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus neque domesticis in rebus ... neque si cum altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitudine pars. 1. 2. 5: fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest.

15. Cic. Rep. 1. 15.

16. Cic. Rep. 1. 25. 39. I. Ab Arnim (ed.), Stoicorum Veterum fragmenta vol. III Chrysippi Fragmenta Moralia Fragmenta successorum Chrysippi, Stuttgart 1964 329 D. Chr. Or. 36 § 20 (Vol. II p. 6. 13): τὴν πόλιν φασὶν εἶναι πλῆθος ἀνθρώπων ἐν ταύτῳ κατοικούντων ὑπὸ νόμου διοικούμενον και 327 Clemens Al. Strom IV 26 p. 642 Pott.: λέγουσι γὰρ καὶ οἱ Στωϊκοὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κυρίως πόλιν ... λέγεσθαι μὲν γάρ, οὐκ εἶναι δέ· σπουδαῖον γὰρ ἡ πόλις καὶ ὁ δῆμος ἀστείον τι σύστημα καὶ πλῆθος ἀνθρώπων ὑπὸ νόμου διοικούμενον (στο εξής: S.V.F. III). Σύμφωνα με τον Pohlenz [M. Pohlenz, Die Stoa; Geschichte einer geistigen Bewegung 1-2, Göttingen 1964 (στο εξής: Pohlenz, Stoa)] το μόνο που πρόσθεσε ο Κικέρων στον ορισμό αυτό ήταν η *utilitatis communio*.

ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική.¹⁷ Κατὰ τον Αριστοτέλη ἡ πόλις ερεΐδεται ἐπὶ των ἀγαθῶν πράξεων καὶ ενεργειῶν των πολιτῶν: τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἷτιον πολιτείας¹⁸ ὁ δὲ ἄνθρωπος ὡς φύσει ζῶον πολιτικόν¹⁹ εἶναι ικανός να ἀναγνωρίζει τὸ δίκαιον καὶ τὸ κοινῇ συμφέρον: Φανερόν τοίνυν ὡς ὅσαι μὲν πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν, αὗται μὲν ὀρθαὶ τυγχάνουσιν οὔσαι κατὰ τὸ ἀπλῶς δίκαιον.²⁰ Το δίκαιο καὶ τὸ κοινὸ συμφέρον,²¹ στον ορισμὸ της πολιτείας αποτελοῦν κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικῆς κοινωνίας διότι σε αὐτὰ ἐμπεριέχεται κατὰ τον Αριστοτέλη, κατ' ἐπέκταση δὲ στη Στοά, ὁ ἠθικός ορισμὸς της: ἡ δὲ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων ἐστίν.²² Στα *Ἠθικά Νικομάχεια* οἱ πόλεις ὁμονοοῦν, ὅταν περὶ τῶν συμφερόντων ὁμογνωμονῶσι καὶ ταῦτὰ προαιρῶνται καὶ πράττωσι τὰ κοινῇ δόξαντα.²³ Επομένως πολιτικὴ φιλία εἶναι ἡ ὁμόνοια περὶ τὰ συμφέροντα ... καὶ τὰ εἰς τὸν βίον ἤκοντα.²⁴ Ἄρα τὸ δίκαιο καὶ τὸ συμφέρον αποτελοῦν κοινούς στόχους: βούλονται τε τὰ δίκαια καὶ τὰ συμφέροντα, τούτων δὲ καὶ κοινῇ ἐφίενται.²⁵ Ὡς ἐκ τούτου πολιτικὸν ἀγαθὸν εἶναι τὸ δίκαιον ... τὸ κοινῇ συμφέρον.²⁶ Το δίκαιο καὶ τὸ κοινὸ συμφέρον αποτελοῦν ἐννοίες που συνδέονται ἀμεσα με τὴν ἀριστοτελικὴν Ἠθική: ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικὰ καὶ τὰ φυλακτικὰ εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ.²⁷ Ὁ σκοπὸς ἐπομένως της πολιτείας δὲν βρίσκεται οὔτε στον πλοῦτο οὔτε σε οποιαδήποτε ἄλλη ὠφελιμότητα, ἀλλὰ στην εὐδαιμονία. Προϋπόθεση δὲ της εὐδαιμονίας εἶναι ἡ εὐνομία, τὴν ὁποία οφείλουν να περιφρουροῦν, ὅσοι φροντίζουν γιὰ τὴν κατάκτηση της ἀρετῆς.²⁸

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟῦ ΠΟΛΙΤΙΚΟῦ (RECTOR, PRINCEPS)

Ὁ Κικέρων περιγράφει καὶ τὸν πραγματικὸ πολιτικὸ, τὸν *rector, princeps, moderator, tutor et procurator rei publicae: bonus et sapiens et peritus utilitatis*

17. Arist. Pol. 1252a 1.

18. Arist. Pol. 1337a 18: τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἷτιον πολιτείας.

19. Arist. Pol. 1278b 19: φύσει μὲν ἐστίν ἄνθρωπος ζῶον πολιτικόν.

20. Arist. Pol. 1279a 17-21.

21. Arist. Pol. 1282b 17.

22. Arist. Pol. 1279a 21.

23. I. Bywater (ed.), *Aristotelis Ethica Nicomachea*, Oxford 1959 1167a 26 (στο ἐξῆς: EN).

24. Arist. E.N. 1167b 2 ἐπ.

25. Arist. E.N. 1167b 26.

26. Arist. Pol. 1282b 17.

27. Arist. E.N. 1129b 17-19.

28. Arist. Pol. 1280b 5-8: περὶ δ' ἀρετῆς καὶ κακίας πολιτικῆς διασκοποῦσιν ὅσοι φροντίζουν εὐνομίας, ἥ καὶ φανερόν ὅτι δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελὲς εἶναι τῇ γ' ὡς ἀληθῶς ὀνομαζομένη πόλει, μὴ λόγου χάριν.

*dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite ut agnoscatis; iste est enim qui consilio et opera civitatem tueri potest*²⁹ και καθορίζει κάνοντας αναφορά στους Πλατωνικούς κανόνες τον ευρύτερο χώρο στο πλαίσιο του οποίου οφείλει να κινηθεί ο χρηστός ηγεμών.³⁰ Διότι όπως στόχος του κυβερνήτη είναι η ευνοϊκή έκβαση του ταξιδιού, του ιατρού η υγεία, του στρατηγού η νίκη έτσι στόχος του ηγεμόνα είναι μία ευτυχισμένη ζωή για τους συμπολίτες του γεμάτη πλούτο και υλικές απολαβές, δοξασμένη και ενάρετη.³¹

Όσον αφορά στον *moderator rei publicae* η πλατωνική επίδραση είναι αδι-
αμφισβήτητη. Και ο Πλάτων γνωρίζει ότι «η κατάσταση που διαμορφώνεται
σε ένα κράτος είναι συνάρτηση του ήθους: της αρετής και της δικαιοσύνης
πρωτίστως των αρχόντων».³² Όταν επομένως οί φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν
ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι
γενεσιῶς τε καὶ ἰκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν συμπέσῃ, δυναμῖς τε πολιτι-
κῇ καὶ φιλοσοφίᾳ ... οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα .....³³ Το Αγαθό περιγράφεται
ὡς κάτι πέρα από την ουσία και το είναι³⁴ ως μία απόλυτη οντολογική αρχή
στη σφαίρα της μεταφυσικής. Εκείνοι που θα μπορέσουν να φθάσουν ὡς
τη θέαση του Αγαθού, ὥστε να μπορούν να υποδειγματίζονται από αυτό,³⁵
θα είναι οι ώριμοι φιλόσοφοι-κυβερνήτες που θα ασκήσουν την εξουσία
στην πόλη, προκειμένου η πόλις να αποδειχθεί ευνομούμενη στην πόλη
αυτή επικρατεί η ευημερία των πολιτών και η νομιμότητα. Η επίδραση του
Αγαθού επάνω στους φιλόσοφους κυβερνήτες τους τελεώτερον ἐκείνων

29. Cic. Rep. 2. 29. 51-6.12: *in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas ... tu eris, in quo nitatur civitatis salus.*

30. Πρβλ. Cic. Off. 1. 25. 85: *...ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum quibus commissa est, gerenda est.*

31. Cic. Rep. 5. 6. 8: *ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, si huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo;* πρβλ. Cic. ad Att. 8. 11. 1.

32. Έτσι Ν. Μ. ΣΚΟΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Πλάτων Πολιτεία, εις, σημ. μεταφρ.-ερμην. σημ., Αθή-
να, έκδ. Πόλις, 2002, 9-23 ειδικότερα 23· πρβλ. I. Burnet (ed.), *Platonis Opera*, vol. IV,
Oxford 1962 498b 3-5: *μειράκια μὲν ὄντα καὶ παῖδας μειρακιώδη παιδείαν καὶ φιλο-
σοφίαν μεταχειρίζεσθαι, τῶν τε σωμάτων ἐν ᾧ βλαστάνει τε καὶ ἀνδροῦται, εὖ μάλα
ἐπιμελεῖσθαι, ὑπηρεσίαν φιλοσοφία κτωμένους* (στο εξής: Plat. R.).

33. Plat. R. 473 c. d. 11-5.

34. Plat. R. 509b 8-10: *οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας
πρεσβεία καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος.*

35. Plat. R. 540a 8: *καὶ ἰδόντας τὸ ἀγαθὸν αὐτό, παραδείγματι χρωμένους ἐ-
κείνῳ.*

πεπαιδευμένους,³⁶ δηλαδή τους φύλακες, *principes*, συνδέεται επομένως και με ηθικές αξίες, τη διαρκή προσπάθεια των φιλοσόφων-βασιλέων να προσοικειωθούν ότι ανώτερο υπάρχει. Ο Πλάτων αναπτύσσει την ιδέα των φιλοσόφων βασιλέων³⁷ και καθιστά σαφές ότι, όσον αφορά στους άρχοντες, *ἐπιστήμης οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων ἐστί*.³⁸ Η ασφυκτικότητα ωστόσο που διακρίνει την παραπάνω κατάταξη (παράθεση αυτή) του Κικέρωνα (*Rep.* 5. 6. 8) παραπέμπει στον Αριστοτέλη: *πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη· ἰατρικῆς μὲν γὰρ ὑγίεια, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος ...*³⁹ Κατ' ανάλογον τρόπο στον Προτρεπτικό,⁴⁰ γίνεται αναφορά και στο νομοθέτη άρα και στον πραγματικό πολιτικό, όπως αυτός περιγράφεται στην πολιτεία⁴¹ Ο Αριστοτέλης αναλύει την ουσία της ηθικής αρετής και διαπιστώνει ότι είναι κατάσταση και ποιότητα της ψυχής. Η κατάσταση όμως αυτή δεν είναι φυσικό δεδομένο, αλλά απόκτημα ενέργειας και προσπάθειας.⁴² Στο πλαίσιο αυτό μόνη η φιλοσοφία περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν.⁴³

Ο Κικέρων επαναλαμβάνοντας μοτίβα της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης⁴⁴ περιγράφει την ιδανική εικόνα ενός *rector* ή *moderator rei publicae*,

36. *Plat. R.* 520b 7· πρβλ. 498b 3-5: *μειράκια μὲν ὄντα καὶ παῖδας μεираκιώδη παιδείαν καὶ φιλοσοφίαν μεταχειρίζεσθαι, τῶν τε σωμάτων ἐν ᾧ βλαστάνει τε καὶ ἀνδροῦται, εὖ μάλα ἐπιμελεῖσθαι, ὑπηρεσίαν φιλοσοφία κτωμένων.*

37. *Plat. R.* 471c-502c.

38. I. Burnet (ed.), *Platonis Opera*, vol. V, Oxford 1988 875c.: *ἐπεὶ ταῦτα εἴ ποτέ τις ἀνθρώπων φύσει ἱκανός θεία μοῖρα γεννηθεὶς παραλαβεῖν δυνατὸς εἴη, νόμων οὐδὲν ἂν δέοιτο τῶν ἀρξόντων ἑαυτοῦ· ἐπιστήμης γὰρ οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων, οὐδὲ θέμις ἐστὶν νοῦν οὐδενὸς ὑπήκοον οὐδὲ δοῦλον ἀλλὰ πάντων ἄρχοντα ἑάνπερ ἀληθινὸς ἐλεύθερός τε ὄντας ἢ κατὰ φύσιν (στο εξής: *Plat. Lg.*)*

39. *Arist. E.N.* 1094a 8 ἐπ.

40. W. D. Ross (ed.), *Aristotelis Fragmenta Selecta*, Oxford 1958 *Iambl. Protr.* 7 (42, 19 *Pistelli*) και *Iambl. Protr.* 10 (55, 1 55, 27 *Pistelli*) (στο εξής: *Iambl. Protr.*). Πρβλ. και τον αριστοτελικό πρώιμο διάλογο περί πολιτικού.

41. Βλ. *Arist. Pol.* 1274 b 36-37: *τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὁρῶμεν τὴν πραγματείαν οὔσαν περὶ πόλιν.*

42. *Arist. E.N.* 1103b 31: *... τὰς δὲ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον.*

43. *Iambl. Protr.* 6 (37.2-22 *Pistelli*).

44. Ειδικότερα η ενσυνείδητη διαφοροποίηση ανάμεσα σε έναν καλό ηγεμόνα και σε έναν με ανεξέλεγκτη βούληση δεσπότη [*Cic. Q. Fr.* 1 1. 2. 9: *cum urbs custodem non tyrannum recepisse videatur* (D. R. Shackleton Bailey (tr.), *Cicero, Letters to Quintus and Brutus Letter Fragments Letter to Octavian-Invectives Handbook of Electioneering*, Cambridge Massachusetts 2002)] ο ορισμός δηλαδή του *optimus princeps*, εμφανίζεται και στον Ισοκράτη [*Isocrates apud Dionysium Dionysius Halicarnassensis De Isocrate* 1, 1-20: *ἐπειδὴ τάχιστα ἀνὴρ ἐγένετο, φιλοσοφίας ἐπεθύμησεν* (H. Usener, L. Radermacher (eds.), *De antiquis oratoribus, Dionysii Halicarnasei quae extant*, vol. V 5, 54-92, Leipzig (Bibl.)

του *princeps civitatis*, ενός ανδρός υψίστου δημοσίου κύρους, ο οποίος αξιώνει την εξουσία δυνάμει του ηθικού μεγέθους και αναστήματός του. Ο τρόπος ζωής του είναι σύμφωνος προς τη λογική, ο βίος του ταυτίζεται με την αρετή. Το πλαίσιο όμως δραστηριότητας του *rector et gubernator rei publicae*, την *tutela et procuratio rei publicae* την εκλαμβάνει σε σχέση πάντα με τη χρονικά περιορισμένη δικαιοδοσία του υπάτου: *Regio imperio duo sunt, iique praeiundo, iudicando, consulendo praetores, iudices consules appellamini; militiae summum ius habento, nemini parento; ollis salus rei publicae suprema lex. 3. 3. 9: Eundem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servant.*⁴⁵ Την αρχαία δημοκρατία που διεσφάλιζε την ελευθερία των πολιτών την εξυμνεί ως ένα μέγεθος το οποίο ανήκει στο παρελθόν. Για το ταραγμένο παρόν με τις αλλεπάλληλες απαιτήσεις της εποχής και τις εξαιρετικές ανάγκες του κράτους εκφράζει την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός μοναδικού ηγεμόνα εξέχουσας *auctoritas*,⁴⁶ αναγνωρισμένου από το σώμα των πολιτών ως ηθικά και πνευματικά καλύτερου.⁴⁷ Η συγγραφή αυτή του Κικέρωνα, του οποίου το δημοκρατικό φρόνημα είναι αναμφισβήτητο δικαιώνει την ύπαρξη της αρχής ενός ανδρός στο πλαίσιο ενός δημοκρα-

Teubneriana) 1899; Stuttgart 1965). *Isocrates apud Zosimum Βίος Ισοκράτους Anonymi (fort Zosimi) vita Isocratis: μαθητής δ' ἐγένετο φιλοσόφου μὲν Σωκράτους ...* [G. D. Dindorfius (ed.), *Scholia Graeca in Aeschinem et Isocratem ex codicibus aucta et emendata*, Oxford 1852; Hildesheim 1970, 101-106, στον τόμο B. Madilaras (ed.), *Isocrates Opera Omnia*, τόμος 1, Leipzig 2003]. Σύμφωνα με τον Ισοκράτη ο πραγματικός φιλόσοφος πασχίζει να κατακτήσει τη θεϊκή σοφία 1. Προς Δημόνικον (7) έπ.: πρβλ. 2 Προς Νικοκλέα (21) ο ηγεμών χρήζει τὴν σαυτοῦ φρόνησιν· πρβλ. 9 (65): ἀνδρεία, φρόνηση ... σύμπασαν τὴν ἀρετὴν ...· 9 (81): ἂν γὰρ ἐμμένεις τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοσοῦτον ἐπιδιδῶς, ὅσον περ νῦν, ταχέως γενήσῃ τοιοῦτος οἷόν σε προσήκει ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαία καὶ στὴ μέση Στοά, εἰδικότερα στὸν Παναίτιο. Βλ. M. Van Straaten (ed.), *Panaitius sa vie, ses écrits et sa doctrine avec une édes fragments*, Amsterdam Uitgeverij H. J. Paris 1946, σ. 276· Ph. H. De Lacy, "The Four Stoic Personae", *Illinois Classical Studies* 2, (1977), 163-171 (163, 166)· M. Forschner, *Le Portique et le concept de personne, Les Stoiciens*, Paris, Vrin 2005. Ο Παναίτιος αποδεικνύεται ως ορθόδοξος στωικός, αν και σύμφωνα με μαρτυρία του Κικέρωνα στα περισσότερα σημεία ἀμβλυνε τὴν αὐστηρότητα τῆς στωικῆς διδασκαλίας [Cic. *Fin.* 4. 79 J. Martha (tr.), *Cicéron Des Termes extrêmes Des Biens et des maux I, II, (Les Belles Lettres)*, Paris 1955]. Όσον αφορά στὴν ἐπίδραση τῆς Στοᾶς βλ. Pohlenz, *Stoa* 220 έπ.: R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides*, Darmstadt 1983 75 σημ. 30 (στο εξής: Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides*).

45. Cic. *Leg.* 3. 3. 8· πρβλ. ωστόσο E. Cary (tr.), *Dio's Roman History in nine volumes* Cambridge Massachusetts 1950 53. 17. 5: πολέμους τε ἀναιρεῖσθαι καὶ εἰρήνην σπένδεσθαι (στο εξής: *Dio Cass.*). Βλ. σχετικά A. Von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, 181 (στο εξής: *Premerstein*).

46. Cic. *Rep.* 1. 45. 69· 2. 31. 55. 57· βλ. σχετικά A. Magdelain, *Auctoritas Principis*, Paris 1947.

47. Cic. *Rep.* 1. 34. 51: ... non solum ut summi virtute et animo praeessent inbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis vellent.

τικού κράτους. Ο πραγματικός *princeps*, διότι υπάρχει και ένας δόλιος και ανήθικος ηγεμόνας, ο τύραννος,⁴⁸ οφείλει να κυριαρχεί προνοώντας για την γενική ευημερία με την ελεύθερη και τη συνεχή συνεργασία της συγκλήτου και των λαϊκών συνελεύσεων.⁴⁹ Υπό αυτή την έννοια η θέση του πρώτου πολίτη είναι νόμιμη και οργανική στο κοινωνικό και πολιτειακό σύστημα της δημοκρατίας. Ο Κικέρων στο πλαίσιο αυτό αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη πολιτική προσωπικότητα στον Πομπήιο (Cn. Pompeius Magnus), ο οποίος αξίωνε την ισχύ του ως *princeps civitatum* όχι μόνον λόγω των στρατιωτικών επιτυχιών του, αλλά και λόγω της παιδείας του: *Si ratio, consilium prudentia, Pompeius antistat.*⁵⁰ Ο Πομπήιος ως *ἐπαῖων*, ως *ἄρχειν εἰδώς*,⁵¹ έχει την πολιτική δύναμη και την πραγματική εξουσία στο κράτος, ώστε να παράγει αγαθό έργο να προστατεύει το κοινό των ρωμαίων κυριαρχώντας *ἐπὶ ἐχόντων*.⁵² Επομένως η φρόνηση, η *prudentia* κατά τον Κικέρωνα είναι *ἴδιος ἀρετὴ*⁵³ των ἀρχόντων, των φιλοσόφων-βασιλέων.⁵⁴

48. Cic. Q. Fr. 1. 1. 2. 9: *cum urbs custodem non tyrannum recepisse videatur.*

49. Cic. Rep. 2. 29. 51· βλ. επίσης Dio Cass. 62. 6. 5: ... μὴ γάρ τοι μήτ' ἐμοῦ μήτ' ὁμῶν ἔτι βασιλεύσειεν ἡ Νερωνίς ἡ Δομιτία, ἀλλ' ἐκείνη μὲν Ῥωμαίων ἄδουσα δεσποζέτω (καὶ γὰρ ἄξιοι τοιαύτη γυναικὶ δουλεύειν, ἧς τοσοῦτον ἤδη χρόνον ἀνέχονται τυραννούσης) ἡμῶν δὲ σύ, ὦ δέσποινα, αἰ μόνον προστατοίης ὅσον αφορά στην ἀντίθεση τυραννεύειν-προστατεῖν.

50. Cic. Rep. 3. 18. 28. Βλ. για τις επισκέψεις του Πομπήιου στη Ρόδο κατά τα έτη 66 και 62 και τον ιδιαίτερο δεσμό που είχε αναπτύξει με το στωικό Ποσειδώνιο Κ. Reinhardt, *Poseidonios v. Apameia, der Rhodier genannt*, Stuttgart 1954, 565· Κ. Ziegler (ed.), *Plutarchus Vitae parallelae* III 2, Lipsiae 2000, *Pompeius*, 42, 10: μὲν ἡκροάσατο τῶν σοφιστῶν, καὶ δωρεὰν ἐκάστω τάλαντον ἔδωκε· Ποσειδώνιος δὲ καὶ τὴν ἀκρόασιν ἀνέγραψεν.

51. Ο σοφός κατά τους στωικούς επειδή κατέχει τη βασιλική επιστήμη είναι και ἀρχοντας και βασιλεύς επειδή γνωρίζει ὅσα πρέπει να πράττει ἢ να αποφεύγει Φίλωνος, *Περὶ ὄν.*, § 152, τ. III σ. 182, 23 (S.V.F. III 618 Olympiodorus in Plat. Alcib. Pt. p. 55 ed. Creuzer: ... ὁ εἰδὼς ἄρχειν, μόνος ἄρχων ἐστίν, Cf. Proclus in Plat. Alcib. Pr. p. 164 ed. Creuzer: ... μόνος ἄρχων ὁ σπουδαῖος, μόνος δυνάστης, μόνος βασιλεύς.... οὕτω καὶ ἄρχοντα καὶ βασιλέα τὸν ἔχοντα τὴν βασιλικὴν ἐπιστήμην) (Πρωτόπαπα-Μαρνέλλη, 247 σημ. 60).

52. Dio Cass. 41. 54. 1: καὶ ὁ μὲν παρ' ἐχόντων τε τιμᾶσθαι καὶ ἐθελόντων προστατεῖν φιλεῖσθαι ὡς προς το έτος 48 π.Χ. Βλ. σχετικά Premierstein, 118.

53. Arist. Pol. 1277b 25: ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη.

54. Arist. Phil. et Corpus Aristotelicum Scholia: cf. Scholia in Aristotelem (5015) f 79, 1489b 16: ... ἄγασθαι δὲ ἄξιον Ἀριστοτέλην, ὅτι μικρὸν τὰ Πλάτωνος ῥήματα μεταθεῖ· τὸν λόγον πεποίηκεν ἀληθέστερον, φιλοσοφεῖν μὲν τῷ βασιλεῖ οὐχ ὅπως ἀναγκαῖον ἀλλὰ καὶ ἐμποδῶν, τὸ δὲ φιλοσοφοῦσιν ἀληθινῶς ἐντυγχάνειν εὐπειθῇ εὐήκοον· ἔργων γὰρ ἀγαθῶν τὴν βασιλείαν ἐνέπλησεν, οὐχὶ ῥημάτων· C. W. Dindorf, *Themistii Orationes*, Hildesheim 1961 8 σελ. 128· H. Schenkl, G. Downey (eds.), *Themistii orationes quae supersunt*, 1-3, Leipzig 1965-74, 8 162 20-29 (Dind. 128) (στο εξής: *Themist. Or.*)· βλ. επίσης Arist. Pol. 1266a 32: Εἰσὶ τινὲς πολιτεῖαι αἱ μὲν ἰδιωτῶν αἱ δὲ φιλοσόφων καὶ πολιτικῶν.

Η ηγεμονία του Αυγούστου

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΜΟΝΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Η ιδανική εικόνα του ηγεμόνος, όπως αποδόθηκε από τον Κικέρωνα είχε μεγάλη σημασία για την ηγεμονία του Αυγούστου, περίοδο κατά την οποία η δομή της πολιτικής δύναμης μεταβλήθηκε. Ο Οκταβιανός, ο νικητής των εμφυλίων πολέμων και ηγέτης του ρωμαϊκού στρατού, εντάχθηκε στην πολιτεία παρά την ιδιάζουσα θέση του, ως *princeps*,⁵⁵ -χαρακτηρισμός που εμπεριείχε μοναρχικές ιδέες, εφόσον η εξουσία ουδέποτε του παραχωρήθηκε τυπικά από το λαό και τη Σύγκλητο- αποκαθιστώντας παράλληλα την ελεύθερη πολιτεία, το εξωτερικό τουλάχιστον θεσμικό της πλαίσιο στη μορφή που είχε πριν από την εποχή του Καίσαρος. Στα εδάφια των *Πράξεών* του περιγράφονται αφενός μεν όλα τα πολιτικά μέτρα που έλαβε προκειμένου να μην καταστραφεί η εύθραυστη ισορροπία μεταξύ αριστοκρατίας και του ιδίου, αφετέρου δε υπογραμμίζεται η συνεπής προς το πολίτευμα στάση του. Η αποκατάσταση της πολιτικής και δικαιοκράτειας τάξης που επιχείρησε ο Αύγουστος δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση την επανεισαγωγή της προγενέστερης πολιτειακής πραγματικότητας: ἡ μὲν οὖν πολιτεία οὕτω πρὸς τε βέλτιον καὶ τὸ σωτηριωδέστερον μετεκοσμήθη· καὶ γάρ που καὶ παντάπασιν ἀδύνατον ἦν δημοκρατουμένους αὐτοὺς σωθῆναι.⁵⁶ Το διοικητικό και πολιτειακό σύστημα είχε αλλάξει. Ενώ κατά τη δημοκρατική περίοδο την *cura rei publicae* ασκούσε ο *populus* στις λαϊκές του συνελεύσεις και αργότερα η σύγκλητος,⁵⁷ οι πολιτικές περιστάσεις επέβαλαν στη συνέχεια την ανάθεση της *cura* σε έναν και μόνον ηγεμόνα.⁵⁸ Κυρίαρχος του κράτους δεν είναι πιά η σύγκλητος, ως εκπρόσωπος της αριστοκρατίας, αλλά ο ηγεμών, ο οποίος συγκεντρώνει στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες: *insurgere paulatim, munia senatus, magistratuum, legum in se trahere, nullo adversante*.⁵⁹ Αν και ο Αύγουστος ενεργούσε προς το συμφέρον της πολιτείας (*salutem rei publicae*)⁶⁰ στο πλαίσιο αρμοδιο-

55. Ο ίδιος ο Αύγουστος στις *Πράξεις* του αναφέρεται τρεις φορές στον εαυτό του ως *princeps* [H. Volkmann (ed.), *Res Gestae Divi Augusti, Das Monumentum Ancyranum*, Berlin 1964, 13, 45· 30, 44, 32, 7 (στο εξής: *R. Gest. div. Aug.*)].

56. *Dio Cass.* 53, 19, 1.

57. *D.* 1, 2, 2, 9.

58. *D.* 1, 2, 2, 11· *Dio Cass.* 53, 11, 4: διεβόων πολλὰ δὲ καὶ μετὰ τοῦτο, μοναρχεῖσθαι τε δεόμενοι καὶ πάντα τὰ ἐς τοῦτο φέροντα ἐπιλέγοντες, μέχρις οὗ κατηνάγκασαν αὐτὸν αὐταρχῆσαι· βλ. σχετικά *Premierstein*, 117.

59. *Tac. Ann.* 1, 2, 1.

60. *D.* 1, 15, 3 (*Premierstein*, 125).

τήτων που προέκυπταν από συγκεκριμένα δημόσια αξιώματα, η θέση του αυτή καθ' εαυτή (*princeps*) δεν αποτελούσε δημόσιο αξίωμα.⁶¹ Η διαμόρφωση του καθεστώτος της μονοκρατορίας ολοκληρώθηκε με βραδύ ρυθμό κατά τις επόμενες δεκαετίες που ακολούθησαν την πολιτική πράξη της 13^{ης} Ιανουαρίου του έτους 27 π.Χ., σύμφωνα με την οποία ο Οκταβιανός κατέθεσε τις έκτακτες εξουσίες που του είχαν απονεμηθεί κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων ενώπιον της συγκλήτου δηλώνοντας ότι εφεξής παραμένει απλώς πολίτης και συγκλητικός:⁶² ἀλλ' ἀφήμι τὴν ἀρχὴν ἅπασαν καὶ ἀποδίδωμι ὑμῖν πάντα ἀπλῶς, τὰ ὄπλα, τοὺς νόμους, τὰ ἔθνη.⁶³ Ἐκτοτε, και καθ' ὅλη τη διάρκεια της περιόδου της Ηγεμονίας ο τύπος της πολιτείας υπήρξε δημοκρατικός επειδή δεν υπήρχε δυναστικά νομιμοποιημένος μονάρχης· η μορφή της διακυβέρνησης ωστόσο ήταν στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος η μονοκρατορία.⁶⁴

AUCTORITAS

Στο γεγονός ότι ο Αύγουστος μετά την παραίτησή του από τις έκτακτες εξουσίες του θέλησε να είναι ο πρώτος πολίτης στο κράτος - όχι κάνοντας χρήση της *potestas*, της ύψιστης εξουσίας η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την έννοια της δημοκρατίας, αλλά μέσω της από όλους αναγνωρισμένης αυθεντίας του (*auctoritas*)- για να οδηγήσει τη ρωμαίων πολιτεία στη σωτηρία και την ευημερία με την εκούσια συμμετοχή του συνόλου των πολιτών, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει το ιδεολογικό υπόβαθρο του ηγεμόνου, ως πρώτου των πολιτών: *post id tempus* (μετά το 27 π.Χ.) *auctoritate omnibus praestiti, potestate autem nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt*.⁶⁵ Η αιτιολόγηση ωστόσο της ενίσχυσης της αυτοκρατορικής βούλησης σε συνδυασμό με τη διατήρηση του παραδοσιακού σχήματος των πολιτειακών κανόνων μπορεί να αναχθεί στην ἐπιστήμη που ο Πλάτων αξίωνε από τον ιδανικό αρχηγό του κράτους, στην αρχή του ἐκουσίῳν ἄρχειν από την εποχή του πολιτικού του Πλάτωνα, αλλά και

61. Die konstitutionelle Monokratie des Augustus von K. Loewenstein 531-564 in *Augustus hrs.* von W. Schmitthenner, Darmstadt 1969, 558 (στο εξής: Loewenstein).

62. R. Gest. div. Aug. 34, 1· Sir J. G. Frazer (tr.), *Ovid's fasti*, Cambridge Massachusetts 1959, 589: *redditaque est omnis populo provincia nostro*· J. Hellegouarc'h (ed.), S. Velleius Paterculus *Histoire romaine / Velleius Paterculus*, (Les Belles Lettres), Paris 1982, 2, 89, 1.

63. Dio Cass. 53, 4, 3· 5, 4· 9, 6· πρβλ. Tac. Ann. 3, 28, 2: *deditque iura*.

64. H. L. Jones (tr.), *The Geography of Strabo in eight volumes*, VIII, Cambridge Massachusetts 1959 17 840 c: ἡ πατρις ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὴν προστασίαν τῆς ἡγεμονίας καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης κατέστη κύριος διὰ βίου.

65. R. Gest. div. Aug. 34, 22-23.

στην αντίθεση που πρόβαλε ο Αριστοτέλης μεταξύ του τυράννου και του φιλόσοφου βασιλέα στη φιλοσοφική δηλαδή παράδοση, όπως μεταφέρθηκε στη Ρώμη από τον Κικέρωνα.

VIRTUS, CLEMENTIA, IUSTITIA, PIETAS.

Αν και η πολιτική ιδέα του Αυγούστου δεν εξαρτήθηκε άμεσα από τη φιλοσοφία του Κικέρωνα ή των ελλήνων προκατόχων του, εν τούτοις οι θεωρίες περί κράτους των ανδρών αυτών δεν απετέλεσαν για την περίοδο αυτή κενά σχήματα, αλλά αναδείχθηκαν ως έκφραση των δυνατοτήτων μίας εξέλιξης χωρίς ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε κάθε περίπτωση πάντως δικαιούμεθα να επικαλεσθούμε την εικόνα του ιδανικού ηγεμόνα που περιέγραψε ο Κικέρων για να ερμηνεύσουμε και να αναλύσουμε την περίοδο της ηγεμονίας του Αυγούστου. Η θεμελίωση μάλιστα της ιδέας του ηγεμόνος στις πολιτικο-κοινωνικές ιδέες των φιλοσοφικών κύκλων αποδεικνύεται από τη χρυσή τιμητική ασπίδα, η οποία αναρτήθηκε στο βουλευτήριο, την αίθουσα συνεδριάσεων της Συγκλήτου (*curia iulia*) και στην οποία εγχαραχθηκαν οι αρετές *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas* του ηγεμόνα: *virtus*, *clementia*, *iustitia pietas* (αρετή, επιείκεια, δικαιοσύνη, ευσέβεια): *Quo pro merito meo senatus consultu Augustus appellatus sum et laureis postes aedium mearum vestiti publice coronaque civica super ianuam meam fixa est et clupeus aureus in curia Iulia positus, quem mihi senatum populumque Romanum dare virtutis clementiaeque et iustitiae et pietatis causa testatum est pereius clupei inscriptionem.*⁶⁶

Ο συνδυασμός των τεσσάρων υψίστων αυτών αρετών φέρει τη σφραγίδα των στωικών.⁶⁷ Ο συνδυασμός ωστόσο *virtus-clementia*, θα μπορούσε να αναχθεί στη πολιτειολογία του Πλάτωνα, ο οποίος ενδεχομένως ενσωματώνει προϋπάρχουσες προσωκρατικές αντιλήψεις.⁶⁸ Σε κάθε περίπτωση πάντως η σώρευση αρετών σε τιμητικές αποφάσεις και επιγραφές δεν αποτελούσε εξαιρετικό γεγονός, αλλά μάλλον ρωμαϊκή πρακτική.

Στη Ρωμαϊκή Αρχαιολογία του Διονυσίου Αλικαρνασέα (D.H), ο οποίος

66. R. Gest. div. Aug. 34.

67. S.V.F. III 295 Diog. Laert. VII 125: καθάπερ Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ ἀρετῶν φησὶν ... φρόνιμος τέ ἐστι καὶ ἀστεῖος καὶ δίκαιος καὶ σώφρων· S.V.F. III 297 Plutarchus de Stoic. repugn. cp. 15 p. 1041 a: πᾶν κατόρθωμα καὶ εὐνόμημα καὶ δικαιοπράγημα ἐστὶ τὸ δέ γε κατ' ἐγκράτειαν ἢ καρτερίαν ἢ φρόνησιν ἢ ἀνδρείαν πραττόμενον κατόρθωμα ἐστίν· ὥστε καὶ δικαιοπράγημα· S.V.F. III 265 Diog. Laert. VII. 92: φρόνησιν, ἀνδρείαν, δικαιοσύνην σωφροσύνην· S.V.F. III 264 Stobaeus ecl. II 60, 9 W: φρόνησιν, σωφροσύνην, ἀνδρείαν δικαιοσύνην· βλ. επίσης Κ. Χ. Γρόλλιου, Κικέρων και Πλατωνική Ηθική, Αθήνα 1960, 91 (στο εξής: Γρόλλιος)· βλ. επίσης Α. Α. Dyck, A Commentary on Cicero, De Officiis, Michigan 1996, 58).

68. Plat. R. 491b· βλ. επίσης Γρόλλιος, 82.

αντλεί το απόσπασμα II 18, 1 και 2⁶⁹ κατά πάσα πιθανότητα από αρχαιότερη πηγή, αναφέρονται η θεϊκή εύνοια, αλλά και οι αρετές που διακρίνουν τον Ρωμόλο (Romulus) ως εγγυήσεις για την ευδοκίμηση του κράτους: αρετές που με τη σειρά του ο ηγεμών οφείλει να εγχαράξει στη συνείδηση των πολιτών: (1)... τὴν παρὰ τῶν θεῶν εὐνοίαν, ἧς παρούσης ἅπαντα τοῖς ἀνθρώποις ἐπὶ τὰ κρείττω συμφέρεται, ἔπειτα σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην .... τελευταίαν δὲ τὴν ἐν τοῖς πολέμοις γενναιότητα ...(2) εὐσεβῆ καὶ σώφρονα καὶ τὰ δίκαια ἀσχοῦσαν καὶ τὰ πολέμια ἀγαθὴν ἐπεξεργάζονται πόλιν. Στην παράγραφο 2 έχουμε τις αρετές, οι οποίες στοιχειοθετούν και την προσωπικότητα του στωικού σοφού της στωικής φιλοσοφίας: ἀνδρεία, σωφροσύνη και δικαιοσύνη. Ειδικότερα η δικαιοσύνη, σύμφωνα με τον ρωμαϊκό τρόπο σκέπτεσθαι, επιμερίζεται στη δικαιοσύνη έναντι των ανθρώπων και σε εκείνη έναντι των θεών, την εὐσέβεια. Εάν αντικαταστήσουμε δε την όχι ευρέως αντιληπτή έννοια της σωφροσύνης με τη δημοφιλή για το ρωμαϊκό κόσμο την περίοδο του 27 π.Χ. έννοια της *clementia* (πραότητας και επείκεια) ως μέρους της *temperantia*⁷⁰ (μετριότητας εγκράτεια, η κατ' εξοχήν σωφροσύνη) η ουσία της ηθικής αρετής (*clementia*)⁷¹ συνίσταται στην τήρηση του μέτρου, στη «μεσότητα»,⁷² την οποία μόνο ο ορθός λόγος είναι δυνατόν να επιτύχει, δηλαδή η φρόνηση κατά τον Αριστοτέλη.⁷³

AEDES PUBLICA - CASA ROMULI

Η ανάμνηση του Ρωμούλου ενδυναμώθηκε ιδιαίτερα την περίοδο του Αυγούστου. Διαφαίνεται μάλιστα μία προσπάθεια τυπικής εξομοίωσης του Οκταβιανού με τον ιδρυτή της Ρώμης,⁷⁴ όπως δείχνει ήδη από το 36 π.Χ. η διαμόρφωση της κατοικίας του ως *aedes publica* στον Παλατίνο λόφο, στη θέση

69. E. Cary (tr.), *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, in seven volumes I, Cambridge Massachusetts 1960.

70. Cic. Inv. 2. 54. 164: *Temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Eius partes continentia, clementia, modestia*. Στο βιβλίο 1. 27. 93 του *De officiis*, όπου κατά το μεγαλύτερο μέρος αντιγράφει το *Περὶ τοῦ καθήκοντος*, έργο του Παναίτιου Ρόδιου ο Κικέρων αναφέρεται, όσον αφορά στην *honestas* (αγαθό), στην *temperantia* (εγκράτεια) και στη *modestia* (μετριοφροσύνη) ως τις αρετές που θα έπρεπε να κοσμούν τον άνθρωπο.

71. Cic. Inv. 2. 54. 164: *clementia, per quam animi temere in odium alicuius iniiectionis concitati comitate retinentur* Seneca: François-Régis Chaumartin (ed.), *Sénèque, De la clémence* (Les Belles Lettres), Paris 2005 2. 3. 1: *Clementia est temperantia animi in potestate ulciscendi vel lenitas superioris adversus inferiorem in constituendis poenis*.

72. Arist. E.N. 1107a 1 έπ.: .... Έστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ... διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης.

73. Arist. E.N. 144b 28: ... ἡ φρόνησις ὀρθὸς λόγος περὶ τῶν πρακτῶν.

74. Ο Αύγουστος ως δεύτερος Ρωμόλος βλ. σχετικά Premierstein, 9, 119.

του σύμφωνα με την παράδοση είχε υψωθεί η *casa Romuli*. Σε κάθε περίπτωση το γεγονός ότι στα αποσπάσματα του Διονυσίου Αλικαρνασέα οι αρετές του χαρακτηρίζουν τον Ρωμόλο ταυτίζονται με τις αρετές που εγγαράχθηκαν στην τιμητική ασπίδα του Αυγούστου ενισχύει την άποψη ότι από το 28 π.Χ. Οκταβιανός αντιμετωπίσθηκε από τους συγχρόνους του ως σωτήρας και θεμελιωτής της ρωμαϊκής πολιτείας: *cum tot sustineas et tanta negotia solus, res italias armis tuteris, moribus ornas, legibus emendes*.⁷⁵ Συγχρόνως υπάρχουν και άλλα όρια που ο Αύγουστος προσπαθούσε να μην υπερβεί, αυτοδεσμευόμενος, προκειμένου να συνυπάρξει με τις ισχυρές δυνάμεις της άλλοτε παντοδύναμης και τότε ακόμη σχετικά ισχυρής κυρίαρχης τάξης, των συγκλητικών, των οποίων πηγή της εξουσίας τους ήταν ανέκαθεν το κύρος τους (*auctoritas*).

Η επιτήρηση των ηθών και των νόμων επί Αυγούστου

REGIMEN MORUM

Η στάση του Αυγούστου δεν αφορούσε παραχωρήσεις σε κάποια θεωρητική διδασκαλία, αλλά σε εγγενή ειδοποιά γνωρίσματα ενός εν εξελίξει προσταδίου της περιόδου της ηγεμονίας. Στην πραγματιστική ρεαλιστική αυτή πολιτική που άσκησε ο Αύγουστος διαφαίνεται η προσπάθεια του να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο άξιος και άριστος πολίτης, ο οποίος καλείται να ηγηθεί του κράτους σκοπό έχει όχι μόνο να προστατεύσει την πολιτεία από τους εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και να αναβιβάσει ηθικά το πολιτικό σώμα. Ως όχημα για το σκοπό αυτό ο Αύγουστος δεν επέλεξε τη φιλοσοφική ηθική, η οποία ήταν άλλωστε προσιτή σε ένα σχετικά μικρό μόνον κύκλο ατόμων, αλλά την κατανοητή στους ευρύτερους κύκλους θρησκευτική και ηθική παλινόρθωση. Από την στιγμή που ο έλεγχος των ηθών δια της τιμητείας ατόνησε, ο Αύγουστος εξέλαβε ως αποστολή του την επιτήρηση τῶν τε νόμων τῶν τε τρόπων.⁷⁶ Στην περίπτωση αυτή τα κριτήρια δεν τέθηκαν με βάση θρησκευτικές ή φιλοσοφικές διδασκαλίες, αλλά με βάση ηθικές αρχές αναγνωρισμένες από όλους.⁷⁷ Ο στίχος του Έννιου *moribus antiquis res stat romana virisque*, τον οποίο και ο Κικέρων έθεσε στην αρχή του 5^{ου} βιβλίου του αντικατοπτρίζει όχι μόνον τις αρχές της ηγεμονίας του Αυγούστου, αλλά γενικότερα τις ηθικές αξιώσεις μίας κοινωνίας.

Η επιτήρηση των δημοσίων ηθών βρίσκει τις απαρχές της στο *regimen morum* των *censores*. Η αρχή των δύο τιμητών, η οποία δημιουργήθηκε κατά την παράδοση το 443 π.Χ. σκοπό είχε να απαλλάξει τους υπάτους από το

75. A. Kessling (ed.), Q. Horatius Flaccus, *Briefe*, Berlin 1959, II. 1. 1 (14 π.Χ.).

76. R. Gest. div. Aug. 8.

77. M. Kaser, *Das Römische Privatrecht I*, München 1971, 250 (στο εξής: Kaser, *RPR I*).

βάρος της ανά πενταετίας τιμήσεως.⁷⁸ δηλαδή της απογραφής των πολιτών και της κατατάξεώς τους κατά τοπικές φυλές, ηλικίες και περιουσιακά στοιχεία για τη σύνταξη των φορολογικών, εκκλησιαστικών και στρατολογικών καταλόγων. Με την πάροδο του χρόνου οι αρμοδιότητες αυτές των τιμητών διευρύνθηκαν. Κατά τα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα συμπεριελάμβαναν στις αρμοδιότητές τους τη διαχείριση του δημοσίου χρήματος και την επιμέλεια των ηθών, τον έλεγχο δηλαδή όχι μόνο του δημόσιου, αλλά και του ιδιωτικού βίου των πολιτών. Κατά πρώτον οι *censores* κόλαζαν τις καταχρήσεις της πατρικής εξουσίας. Οι αποφάνσεις τους ωστόσο δεν δεσμεύονταν από πάγιους κανόνες, υπέκειντο δε στις εκάστοτε αλλαγές των κοινωνικών αντιλήψεων. Ως παραβιάσεις του *mos maiorum* εξελάμβαναν την κατάχρηση του δικαιώματος της θανάτωσης υπεξουσίων και σκλάβων, την αβάσιμη και βεβιασμένη διάλυση γάμου, την υπέρμετρη επιείκεια ή αυστηρότητα στην ανατροφή των τέκνων,⁷⁹ τη σύναψη γάμων μεταξύ συγγενών μέχρι 6^{ου} βαθμού συγγενείας.⁸⁰ Ο *Livius Ep.* 20 αναφέρεται σε κάποιον P. Cloelius μεταξύ 241 και 199 π.Χ., ο οποίος συνήψε γάμο με συγγενή μέχρι 6^{ου} βαθμού (*inter septimum gradum*) *adversus veterem morem*.⁸¹ Το πόσο απροσδιόριστη ή μάλλον ρευστή και υποκείμενη σε διάφορες επιδράσεις ήταν η έννοια του «μιαρού» (*incestus*) προκύπτει από το γεγονός ότι ο εν λόγω P. Cloelius αν και κατηγορήθηκε για κεφαλικό έγκλημα στο τέλος αθωώθηκε. Δεν υπάρχουν πληροφορίες, κατά πόσον το συγκεκριμένο κώλυμα επεκτάθηκε στη δημοκρατική περίοδο και στους συγγενείς εξ αγχιστείας, σύμφωνα μάλιστα με τον Κικέρωνα (*Cic. Clu.* 5 και 6) γάμος, ο οποίος τελέσθηκε μεταξύ πεθεράς και γαμπρού θεωρήθηκε μεν σκανδαλώδης, αλλά νομικά ισχυρός, απόδειξη ότι οι αποφάνσεις των τιμητών δεν δεσμεύονταν από κανόνες δικαίου. Η διαδικασία, κλήτευση, διαδικασία αντιπαράθεσης (κατ' αντιμωλία συζήτηση της υπόθεσης), κατηγορία, υπεράσπιση, διεξαγωγή αποδείξεων και απόφαση υπήρξε παρόμοια της δικαστικής (διαδικασίας

78. D. 1. 2. 17.

79. Kaser. *RPR* I. 63.

80. W. Nachstädt-W. Sieveking-J. B. Titchener (edd.), *Plutarchi Moralia* II, rec. et emend., Leipzig 1971, Πλούτ. Αίτ. Ρωμ. (*Quaest. Rom.*) 6· πρβλ. T. Buetner-Wobs (edd.), *Polybii Historiae* (I-V) II Libri IV-VIII, Stuttgart 1962, VI 11 a4.

81. Th. Mommsen. *Gesammelte Schriften, Philologische Schriften* VII. Zürich-Hildesheim 1994, "Anekdoton Livianum" (1870), 163-167 ειδικότερα 163 έπ.: *primus adversus veterem morem inter septimum gradum cognationis duxit uxorem*· βλ. επίσης Kaser. *RPR* I. 316 σημ. 46 και Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου* II § 127 (I/II, Αθήνα 1944): «Επί των αρχών της περιόδου της δημοκρατίας ο γάμος απαγορεύετο μεταξύ συγγενών μέχρι του εβδόμου βαθμού. Περί το τέλος της περιόδου ταύτης ο γάμος μεταξύ ανιόντων και κατιόντων, απαγορεύθη απολύτως [*Gai* I. 59· *UE* 5. 6· *Inst.* 1. 10. 1], ενώ μεταξύ συγγενών εκ του πλαγίου μόνον εφ' όσον οι υποψήφιοι ήσαν συγγενείς δευτέρου βαθμού [*Gai.* I 60· I. 61· *Coll.* 6. 3· *Inst.* 1. 10 § 2]».

νώπιον δικαστηρίου), εντούτοις ως *regere mores* βρισκόταν στον αντίποδα της δικαιοδοσίας⁸² και μόνον σχηματικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *iudicium de moribus*.⁸³

Ειδικότερα ως προς τη σύναψη, λύση και διασφάλιση του γάμου η προκλασική ρωμαϊκή αντίληψη είχε αφήσει τη διαμόρφωση βασικών θεμελιωδών αρχών στην ηθική. Οι Ρωμαίοι δεν έθεταν εκ προοιμίου για το αντικείμενο αυτό δικαιοκούς κανόνες. Αντιθέτως αρκούνταν στην τήρηση ή παραλείψη του υπό των ηθών επιβεβλημένου για να συνάγουν έννομα συμπεράσματα. Η σύναψη γάμου αυτή καθ' εαυτή, η οποία διαφοροποιείται από την *conventio in manu*, δεν υπόκειτο σε κανένα νομικό τύπο. Εκ της πολιτείας έλεγχος των προϋποθέσεων για την έγκυρη σύναψη γάμου ήταν στο ρωμαϊκό κόσμο άγνωστος. Αναγνωριστική αγωγή ως προς υφιστάμενο γάμο δεν υπήρχε, όπως δεν υπήρχε επίσης αποκαταστατική αγωγή ως προς τη συμβίωση. Δικαστική απόφαση για την εγκυρότητα ενός γάμου προέκυπτε μόνον σε περίπτωση που εγείρετο αγωγή από έννομη σχέση, για τη νομική κρίση της οποίας η υπόσταση του γάμου αποτελούσε πρόκριμα. Το διαζύγιο παραχωρείτο στον καθένα ακόμη και χωρίς νόμιμη αιτία. Ως εκ τούτου δεν υπόκειτο σε διαδικαστικούς δικονομικούς κανόνες. Το γεγονός όμως ότι οι ρωμαϊκοί γάμοι διαρκούσαν παρά την έλλειψη ασφάλειας δικαίου αποτελεί απόδειξη του επιπέδου της ηθικής συναίσθησης των ρωμαίων. Η δύναμη των ηθών (*mores*) δεν διεσφάλιζε λιγότερο τη συνοχή των ρωμαϊκών γάμων από ότι αλλού αλλού οι δικαιοκές επιταγές.⁸⁴

PUBLICAE RESPONDERE

Πρώτος ο Αύγουστος παραχώρησε σε εξέχοντες νομικούς από την τάξη των συγκλητικών το προνόμιο να παρέχουν γνωμοδοτήσεις (*publice respondere*), οι οποίες από την περίοδο του Αδριανού και μετά έφεραν την σφραγίδα τους, και είχαν δημόσιο χαρακτήρα: *Primus divus Augustus, ut maior iuris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate eius responderent: et ex illo tempore peti hoc pro beneficio coepit*.⁸⁵ Έχοντας ο ίδιος αναγνωρίσει ότι η επιβίωση της

82. H. Grose Hodge (tr.), Cicero, *The Speeches ... Pro Cluentio, ... with an english translation*, Cambridge Massachusetts 1959, Cic. Clu. 42. 117.

83. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht II*, Leipzig 1887 (ανατύπ. Tübingen 1952), 386 σημ. 3 με πηγές· βλ. R. G. Kent (tr.), *Varro on the latin language with an english translation I* (V-VII), Cambridge Massachusetts 1958, L 6 71 πρβλ. F. Cancelli, *Studi sui censori*, Milan 1957, 93 έπ., 89 έπ. (Kaser, RPR I, 62 σημ. 20).

84. Kaser, RPR I, 71 έπ.

85. D. 1. 2. 2. 48, 49. Επί Αυγούστου οι *ex auctoritate principis* διατάξεις είχαν ακόμα μάλλον συστατικό παρά επιτακτικό χαρακτήρα και σε καμία περίπτωση ισχύ δεδικασμένου (Premierstein, 204).

αριστοκρατίας, οι δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας, η κατανομή της έγχειας ιδιοκτησίας και άλλα παρόμοια ζητήματα ήταν στενά συνυφασμένα με τους τύπους οικογενειακής συμπεριφοράς, την οικογενειακή ηθική. -στη ρωμαϊκή κοινωνία η οικογένεια ήταν η βασική κοινωνική μονάδα μέσω της οποίας μεταβιβαζόταν ο πλούτος και η κοινωνική θέση⁸⁶ ο Αύγουστος, υλοποίησε αρχές και επιταγές της κοινωνικής ηθικής επιβάλλοντας δικαιοκούς κανόνες. Έκτοτε οι νομικοί της περιόδου της Ηγεμονίας διατυπώνουν υποδείγματα δικαιοπραξιών και δικονομικών διαδικασιών και αναπτύσσουν πρακτικούς κανόνες δικαίου. Σκέφτονται μέσα από συγκεκριμένες νομικές μορφές, τις οποίες προσπαθούν να συνδυάσουν μεταξύ τους χωρίς ωστόσο να καταλήγουν στη διατύπωση γενικών κανόνων δικαίου και στη συνέχεια να προβαίνουν στη συστηματική τους κατάταξη.⁸⁷

Με βάση την επίλυση μεμονωμένων περιπτώσεων διαμορφώθηκε ένα δίκαιο, το οποίο είχε περιπτωσιολογικό, αποσπασματικό χαρακτήρα και το οποίο οι ρωμαίοι απέφευγαν να δικαιολογήσουν με βάση τις ηθικές επιταγές. Τις νομικές επιταγές και τις γνωμοδοτήσεις που εξέδιδαν οι νομικοί ή τις αποφάσεις του πραίτορα τις εξελάμβαναν ως δεσμευτικές χωρίς να τις περιβάλλουν με ηθικό κύρος. Στο πλαίσιο αυτό ουδέποτε αμφισβητήθηκε η ηθική αξία των πατροπαράδοτων ηθών, το *mos maiorum*, η παράδοση των προγόνων. Συμπεριφορές και πράξεις ειδικότερα τις οποίες οι αυτοκράτορες κατά την περίοδο της Ηγεμονίας θεωρούσαν ως *contra bonos mores*⁸⁸ τους απέδιδαν το χαρακτήρα του *turpis*,⁸⁹ *inhonestum*, *improbum*⁹⁰ και *indignum*⁹¹ και προσπαθούσαν ανάλογα με τις περιστάσεις να τις πατάξουν με δικαιικά μέσα.⁹²

86. Βλ. P. Garnsey-R. Saller, *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, Ηράκλειο 1995, 175 (στο εξής: Garnsey-Saller).

87. Kaser, *RPR*, I 2, 3.

88. Βλ. σχετικά με συμπεριφορές *turpis causa*, *contra bonos mores* C. 4, 7, 5 (294)· πρβλ. *Cons.* 4, 9: *si contra bonos mores verborum intercessit obligatio* 4, 10; Kaser, *RPR*, II, 250 σημ. 50, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

89. *Pacta quae turpem causam continent* (D. 2, 14, 27, 4) *turpiter pacisci* (D. 2, 6, 3, 2)· πρβλ. *Cons.* 9, 1 (*FIRA* II 610): *et post sententiam sacri auditorii depactum esse commemoret turpis stipulatio* (D. 4, 3, 1, 5) *institutio* (D. 28, 2, 9, 1) *conditio* (D. 29, 1, 29, 2· 30, 112, 3· 35, 1 20· 36, 1, 65, 7 *turpia legata* (D. 30, 54 pr. *Actio turpis=famosa* (D. 17, 2, 56).

90. Βλ. *Cons.* 2, 6 (*FIRA* II 596): *quod improbum atque inaequaliter*.

91. D. 34, 9, 8· D. 39, 5, 30 (H. Heumann-E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1971, "Indignus")].

92. *Cons.* 4, 9: *si contra bonos mores verborum intercessit obligatio, ex his actionem dari convenit et reliqua* (M. Kaser, *Das Römische Privatrecht* II, München 1975, 61 σημ. 3 βλ. επίσης § 48 III 2 (στο εξής: Kaser, *RPR* II)· πρβλ. B. Biondi, *Il diritto romano cristiano (DRC)* II, Milano 1952, 44 επ.

Ειδικότερα με το τέλος της δημοκρατικής περιόδου, όταν η εξουσία των τιμητών,⁹³ ως επιτηρητών των ηθών εξασθένησε, η εξουσία του *pater familias*, γίνεται αυθαίρετη. Αν και πολλαπλά μεμονωμένα μέτρα επιβάλλουν υποχρεώσεις στον *pater familias* έναντι των υπεξουσίων, τις οποίες εκείνοι μπορούν πλέον να επικαλεσθούν (αξιώσουν) μέσω της δικαστικής οδού—ο πατριάρχης εξακολουθεί να έχει την κυριότητα όλων των περιουσιακών στοιχείων της οικογένειας ακόμη και κάθε εισοδήματος των τέκνων από την εργασία, τυχόν δωρεές ή κληροδοτήματα. Το σχετικά υποτονικό ενδιαφέρον ωστόσο για τους φυσικούς υιούς ως διαδόχους, η αποδοχή των θυγατέρων σε αυτόν το ρόλο, η επιλογή της υιοθεσίας ως εναλλακτικής λύσης, οι οικονομικές και λοιπές δυσχέρειες οδήγησαν στο δραστικό περιορισμό των μελών της οικογενείας· τα πλεονεκτήματα ειδικότερα της ατεχνίας σε ένα κληρονομικό σύστημα που διέσπειρε ευρέως τις πατρικές κληρονομίες οδήγησαν τη συγκλητική αριστοκρατία στην αποτυχία αναπαραγωγής της.⁹⁴ Έτσι, ενώ η νομιμότητα άσκησης της εξουσίας του *pater familias* επί της ζωής και του θανάτου (*vitae necisque potestas*)⁹⁵ για την τιμωρία των ενηλίκων τέκνων επικυρώθηκε από τον Αύγουστο,⁹⁶ ήσσονος σημασίας πτυχές κανόνων του *ius civile*⁹⁷ τροποποιήθηκαν, κυρίως όταν ο Αύγουστος ανέθεσε τις υποθέσεις που προέκυπταν από τα καταπιστεύματα (*fideicomissa*)⁹⁸ στους υπάτους⁹⁹ και αναγνώρισε ότι οι στρατιώτες είχαν τον απόλυτο έλεγχο του κεφαλαίου που προερχόταν από τους μισθούς της στρατιωτικής τους υπηρεσίας (*peculium castrense*).¹⁰⁰ Η αδυναμία κατοχής ιδιοκτησίας χαρακτήριζε ανεξαιρέτα όλους τους υπεξουσίου ανεξαρτήτως ηλικίας. Παράλληλα ως προς τη γυναίκα λειτουργεί ο θεσμός της κηδεμονίας. Στο πλαίσιο αυτό η

93. Βλ. Kaser, *RPR* I, 62, όσον αφορά στη δικαιοδοσία των τιμητών να κολάζουν περιπτώσεις καταχρήσεων πατρικής εξουσίας.

94. Έτσι Garnsey-Saller, 201.

95. Για το *ius vitae*, [D. 48. 9. 5· 48. 8. 2=B. 60. 32. 2· D. 1. 16. 9. 9 = B. 60. 39. 2· C. 9. 16. 7 (8) 374· C. 9. 17. 1 (318-9)· D. 48. 5. 21 (20)· D. 48. 5. 24 (23). 1· D. 48. 5. 25 (24) βλ. I. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

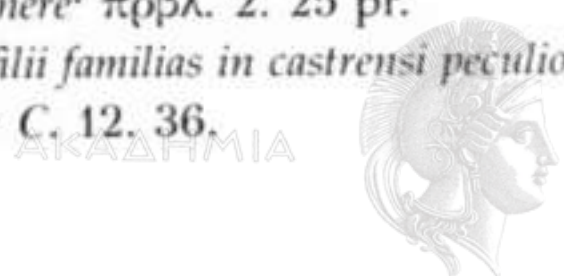
96. Ulp. D. 1. 6. 4 ... *in mea potestate est*· Ulp. D. 48. 8. 2: *Inauditum filium pater occidere non potest, sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet* μεταγενέστερα επομένως αμφισβητήθηκε από τον Αδριανό και το νομομαθή Ουλπιανό

97. T. Reinhard (tr.), Cicero, *Marcus Tullius, Topica*, Oxford 2000, 5. 28: *ut si quis ius civile dicat id esse quod in in legibus, senatus consultis, rebus iudicatis, iuris peritorum auctoritate, edictis magistratuum, more equitate consistat*· βλ. σχετικά Kaser, *RPR* I, 201.

98. Premierstein, 201, 207.

99. *Inst.* 2. 23. 1: *iussit consulibus auctoritatem suam interponere*· πρβλ. 2. 25 pr.

100. D. 14. 6. 2: *usque ad quantitatem castrensis peculii, cum filii familias in castrensi peculio vice patrum familiarum fungantur* D. 49. 17· D. 15. 1· C. 12. 30· C. 12. 36.

αποδυνάμωση του θεσμού της κηδεμονίας (*tutela*) σκοπό είχε να ενισχύσει την ανεξαρτησία της γυναίκας στη διαχείριση της ιδιοκτησίας της.¹⁰¹

Η ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΗ ΤΩΝ ΗΘΩΝ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΠΕΡΙ ΓΑΜΟΥ

Αν και ο έννομος βίος επί Αυγούστου τα *praesentia*, είναι ακόμα και για τον Τάκιτο τον κατ' εξοχήν επικριτή του Αυγούστου, πλέον ασφαλής (*tuta*), σε αντίθεση προς τα *vetera et periculosa*,¹⁰² προγενέστερη δηλαδή εμπνέουσα κινδύνους δικαιοκή καταστάση, όπου *invalido legum auxilio, quae vi, ambitu, postremo pecunia turbabantur*¹⁰³ η δυσaréσκεια που προκάλεσαν οι νόμοι του Αυγούστου για το γάμο επιβεβαιώνει ότι οι μαρτυρίες του Πλινίου¹⁰⁴ και του Σενέκα¹⁰⁵ για την απροθυμία τεκνοποιίας δεν ήταν υπερβολικές. Οι βασικότεροι νόμοι περί γάμου ήταν η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, την οποία εξέδωσε ο Αύγουστος δυνάμει της δημαρχικής του εξουσίας (*triplunicia potestas*) το έτος 18 π.Χ. και η *lex Papia Poppaea* του έτους 9 π.Χ. Ως τρίτος νόμος η *lex Iulia de adulteriis* (18 π.Χ.) περιελάμβανε διατάξεις του ποινικού δικαίου που κόλαζαν περιπτώσεις πορνείας (*stuprum*) και μοιχείας (*adulterium*).¹⁰⁶ Επί Ιουστινιανού η *lex Iulia de marit. ord.* και η *Lex Papia Poppaea* συγκεφαλαιώθηκαν ως *ex Iulia miscella*.¹⁰⁷

Οι νόμοι αυτοί θέσπιζαν ιδιαίτερα, όσον αφορά στα θέματα της κληρονομίας νομικά κωλύματα σε βάρος των ανδρών και των γυναικών που είτε ήταν άγαμοι, είτε είχαν λιγότερα από τρία παιδιά.¹⁰⁸ Οι περιορισμοί ειδικότερα του δικαιώματος των ατέκνων και αγάμων να κληρονομούν μη συγγενείς αποσκοπούσαν εν μέρει στην εξουδετέρωση των πλεονεκτημάτων που είχαν οι ίδιοι ως προς την ανταλλαγή δώρων και κληροδοτημάτων.¹⁰⁹ Σκοπός του Αυγούστου ήταν να εξαναγκάσει την αριστοκρατία

101. Αρχικά ο Αύγουστος εξαιρεί από την υποχρέωση της κηδεμονίας όσες γυναίκες έχουν τρία τέκνα, αργότερα ο Κλαύδιος καταργεί πλήρως την κηδεμονία των συγγενών από την πλευρά του πατέρα *Inst.* 1. 145. 171 (Garnsey-Saller, 181). Επί Διοκλητιανού ο θεσμός αυτός (*Vat.* 325· 326) περιορίζεται επί των *impuberes* και επί των *pupilli* *D.* 28. 6. 2· *D.* 50. 16. 239· *C.* 4. 16. 6 (294)· 5. 30. 2 (293)· 5. 34. 9.

102. *Tac. Ann.* 1. 2. 1

103. *Tac. Ann.* 1. 2. 2· πρβλ. *Dio. Cass.* 56. 41. 4 (Premierstein, 198).

104. M. Schuster (ed.), *Plinius Minor*, Lipsiae 1952, 4. 15. 3.

105. R. Waltz (ed.), *Sénèque, Dialogues III Consolations*, (Les Belles Lettres) Paris 1961, *Sen. Dial. Cons. Ad Helviam* 16. 3.

106. Kaser, *RPR* I, 319 σημ. 8 και 9.

107. *C.* 6. 40. 2· βλ. Kaser, *RPR* I, 319 σημ. 7 το *Authenticum* αποδίδει την διάταξη αυτή σε κάποιον *Iulius Miscellus*, *Nov.* 22. 43 (536)· βλ. σχετικά Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 26.

108. Έτσι Garnsey-Saller, 200.

109. Έτσι Garnsey-Saller, 201.

να τεκνοποιεί, η ισχυρή όμως αντίδραση κύκλων σημαντικής επιρροής τον υποχρέωσε να παραιτηθεί από περαιτέρω μέτρα παρέμβασης στη διαμόρφωση της ελεύθερης βούλησης των πολιτών. Αν και κατόρθωσε να επιτύχει παράλληλα και κάποια αύξηση των εσόδων του κράτους,¹¹⁰ οι νόμοι του απέτελεσαν πηγή διαρκούς έντασης, έως ότου καταργήθηκαν από τον Κωνσταντίνο.

ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΝ

Ο όρος *domus*, τον οποίο οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν για να δηλώσουν την οικογένεια κάλυπτε μία ευρύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνοντας και τους οικιακούς δούλους, τουλάχιστον όσον αφορά στις εύπορες τάξεις. Η παρουσία μάλιστα των δούλων πρέπει να επηρέαζε σημαντικά τον τρόπο άσκησης της αυταρχικής πατρικής εξουσίας, όπως και την ανατροφή των παιδιών.¹¹¹ Ο Αριστοτέλης κάνοντας προσομοίωση των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών του οίκου και των μελών της πόλεως διαπιστώνει ότι στον οίκο αναπτύσσονται όλοι οι τύποι εξουσίας και τα είδη των πολιτευμάτων που αναπτύσσονται στην πόλη.¹¹² Ο μεγάλος αριθμός απελευθερώσεων την περίοδο αυτή ωστόσο οδήγησε στην απελευθέρωση σημαντικού αριθμού δούλων επηρεάζοντας την ισορροπία της ρωμαϊκής κοινωνίας. Οι κύριοι επεδίωκαν με την απελευθέρωση δούλων, αφενός μεν τη μεγιστοποίηση του εισοδήματός τους, εφόσον οι *statuliberi* εξαγόραζαν την ελευθερία τους με υψηλά χρηματικά ποσά, αφετέρου δε την ικανοποίηση, μέσω μαζικών απελευθερώσεων της ανάγκης τους για επίδειξη και πολυτέλεια. Στο σημείο αυτό επενέβη ο Αύγουστος και με μεταρρυθμίσεις επεδίωξε την αναχαίτιση του φαινομένου αυτού, γνωρίζοντας ότι ο οίκος είναι το πρώτο χρονικά τέλειο και ολοκληρωμένο σύνολο ανθρώπων,¹¹³ ο θεμέλιος λίθος της εκάστοτε πολιτικής κοινότητας. Όπως και με τους νόμους περί γάμου, έτσι και στην περίπτωση αυτή με την έκδοση νόμων της *lex Fufia Caninia* (2 π.Χ.) και της *lex Aelia Sentia* (4 π.Χ.)¹¹⁴ επεδίωξε να αποκαταστήσει τα αυστηρά ήθη· παρόμοια πρακτική είχε ασκηθεί και στο παρελθόν με την έκδοση των νόμων περί πάταξης της πολυτέλειας.

Οι περισσότεροι νόμοι που αφορούσαν στην πληθυσμιακή και κοινωνικοπολιτική μεταρρύθμιση του Αυγούστου καταργούνται ή περνούν σε

110. Βλ. Kaser, *RPR* I, 318.

111. Έτσι Garnsey-Saller, 178.

112. Arist., *Pol.* 1252 b10, 1253 b4· R. R. Walzer et J. M. Mingay (edd.), *Aristotelis Ethica Eudemia*, Oxford 1991, 1242a40-b1 (στο εξής: Arist., *E.E.*)· Arist., *E.N.* 1160 a10-1161 b10.

113. Arist., *E.E.* 1242a 22-23, 1242a40-1242b1· Arist., *E.N.* 1160b 22· Arist., *Pol.* 1252a 24-1253a 18, 1260b 13-18.

114. Βλ. Kaser, *RPR* I, 296 και 297.

αχρησία τον 4^ο και 5^ο αιώνα. Έτσι γάμοι μεταξύ προσώπων διαφορετικής *honestas* είναι πλέον ισχυροί, απαραίτητη ωστόσο είναι, προκειμένου να αποκλεισθεί η υποψία της παλλακείας η σύνταξη προικίων εγγράφων.¹¹⁵ Μία μεμονωμένη περίπτωση οπισθοδρόμησης αποτελεί η διάταξη *NMai.* 6, 5 (458) σύμφωνα με την οποία επιβάλλεται στη χήρα κάτω των 40 ετών να ξαναπαντρευθεί αφού περάσει μία πενταετία πένθους. Σε περίπτωση άρνησης τέλεσης νέου γάμου οφείλει να αποδώσει το 1/6 της περιουσίας της στα τέκνα, στους γονείς ή σε συγκεκριμένους άλλους συγγενείς της. Σε περίπτωση που οι εν λόγω συγγενείς δεν υπάρχουν οφείλει να αποδώσει το 1/6 των περιουσιακών της στοιχείων στο δημόσιο ταμείο (*fiscus*): απαγορεύεται η οποιαδήποτε εκποίηση, η οποία θα έθιγε αυτό το ποσοστό.¹¹⁶ Επί Ιουστίνου Ι, επιτρέπεται στους αξιωματούχους η σύναψη γάμου με πρώην σκηνικές, ελεύθερες και απελεύθερες, των οποίων η φήμη είχε αποκατασταθεί με αυτοκρατορική αντιγραφή (άφεση). Ο Ιουστινιανός καταργεί την βασιλική αντιγραφή.¹¹⁷ Αιτία ο γάμος του με τη Θεοδώρα. Απαγορεύσεις συγκεκριμένων γάμων συγκλητικών εξακολουθούν να υφίστανται με διαφορετική ωστόσο σκοποθεσία και παραλλαγμένη μορφή ως απαγορεύσεις γάμου μεταξύ αξιωματούχων (*dignitatibus praediti*) και γυναικών χαμηλής καταγωγής ή αξιόμεμπτης θέσης (*humiles vel abiectae*).¹¹⁸

Από την Ηγεμονία στη Δεσποτεία

ΟΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΕΠΙ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ

Αν και η εγκαθίδρυση της μονοκρατορίας¹¹⁹ επί Αυγούστου θεμελιώθηκε στις πολιτικές δομές του παλαιότερου δημοκρατικού πολιτεύματος, την περίοδο αυτή επέφερε εντούτοις μία αλλαγή στην κλίμακα μεγεθών. Η ηγεμονία του Αυγούστου (29 π.Χ.-12), σηματοδοτεί το μετασχηματισμό του ρωμαϊκού *Stadtstaat* σε παγκόσμια ηγεμονία (*Weltimperium*)¹²⁰ αποτελεί επομένως τη βασική τομή στην εξέλιξη της ιστορίας του ρωμαϊκού κράτους και εγκαινιάζει τη μετάβαση από τη ρωμαϊκή Δημοκρατία στο πολιτικό μόρφωμα της περιόδου της Ηγεμονίας (27 π.Χ.-235 μ. Χ.). Ήδη, με τις εξε-

115. Kaser, *RPR* II, 165.

116. Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 25.

117. *C.* 1, 4, 33, 2 (533)· *C.* 5, 4, 29, 6 (Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 28).

118. *CT* 4, 6, 3 (336)=*C.* 5, 27, 1· *NMc.* 4, 2 (454)=*C.* 5, 5, 7 (Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 28). Οι παραπάνω διατάξεις δεν αφορούν στην ακυρότητα γάμου, αλλά στην ατιμία και σε περιουσιακές βλάβες.

119. *Nov.* 30, 224, 9-10: τὴν τοῦ φιλάτου Καίσαρος ἡμῖν ἐπώνυμος τοῦ δόντος ἀρχὴν ἀγαθὴ τῇ καθ' ἡμᾶς πολιτείᾳ.

120. Lowenstein, 532.

λίξεις του μοναρχικού θεσμού επί των τελευταίων Αντωνίνων (130-180)¹²¹ το ρωμαϊκό κράτος είχε εισέλθει σε μία περίοδο μακροπρόθεσμης κρίσης, η οποία επεκτάθηκε σε όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Το παλαιό πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό σύστημα κατέρρευσε επιφέροντας μεταβολές στις δομές του ρωμαϊκού κράτους. Το μετριοπαθές μοναρχικό καθεστώς της περιόδου της Ηγεμονίας μετατράπηκε σε Δεσποτεία· η νέα αυτή μορφή απολυταρχικού καθεστώτος, η οποία εγκαθιδρύθηκε σταδιακά από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211),¹²² αποτυπώθηκε στην πρακτική του 2^{ου} και του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, απαιτούσε δε την ολοκληρωτική υποταγή των υπηκόων.

Συγκεντρωτική μοναρχία, διαχωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία, αντιστάθμιση της δύναμης της ανώτατης κεντρικής υπαλληλικής ιεραρχίας με την αντίστοιχη των ανώτατων στελεχών της επαρχιακής διοίκησης αποτελούν τα κυριότερα χαρακτηριστικά του νέου πολιτεύματος. Οι βαθιές μεταβολές της ρωμαϊκής τάξης πραγμάτων οριστικοποιούνται εντός των αντίστοιχων θεσμικών πλαισίων σηματοδοτώντας την επόμενη μεγάλη τομή στην εξέλιξη της Ιστορίας του ρωμαϊκού κράτους επί Διοκλητιανού (284-305). Η κατά βάση μεταρρυθμιστική πολιτική του Διοκλητιανού χαρακτηρίσθηκε ως παλινόρθωση αξιών, ως αναμόρφωση του κράτους σύμφωνα με τους παραδοσιακούς κανόνες. Και αυτό γιατί η προβολή μίας πολιτικής, ικανής να επιφέρει μεταβολές επί των βασικών προτύπων του παρελθόντος, θα ήταν ασυμβίβαστη με τη ρωμαϊκή νοοτροπία, η οποία ήταν ισχυρά προσκολλημένη στη παράδοση.

ΟΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΕΠΙ ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Οι διοικητικές ρυθμίσεις του Διοκλητιανού προσλαμβάνουν επί Κωνσταντίνου την τελική τους μορφή: το σύστημα της τετραρχίας αντικαθίσταται από τη δυναστική συμβασιλεία, η διοικητική διαίρεση των επαρχιών επεκτείνεται, ο διαχωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία ολοκληρώνεται, το κράτος συμφιλιώνεται με τη χριστιανική εκκλησία. Η αποκατάσταση της ενότητας του κράτους υπό την ηγεσία μίας αυτοκρατορικής δυναστείας, η μετάθεση της πρωτεύουσας στη Κωνσταντινούπολη, η αναδιοργάνωση των υπηρεσιών της αυτοκρατορικής αυλής και της διοίκησης του κράτους, η μεταρρύθμιση στο στράτευμα και στη σύγκλητο, με την είσοδο στη συγκλητική τάξη των επιφανέστερων ιππέων, ο νομοθετικός καθορισμός των υποχρεώσεων και των λειτουργιών των κατώτερων στρω-

121. Imp. Caesar T. Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius (138-161) και Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus (161-180).

122. Imp. Caesar L. Septimius Severus Pertinax Augustus (193-211).

μάτων του πληθυσμού θα προσδώσουν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία μία νέα μορφή. Το απολυταρχικό υστερορωμαϊκό κράτος που προήλθε από την κρίση του 3^{ου} μ. Χ. αιώνα, ένα σύστημα κρατικής διακυβερνήσεως που εμφανίσθηκε ήδη από την εποχή των γιόν του Κωνσταντίνου με τη μορφή της χριστιανικής αυτοκρατορίας αποτελεί πλέον και την απαρχή του ευρωπαϊκού προπάντων όμως του βυζαντινού μεσαίωνα.¹²³ Στο πλαίσιο αυτό το κλασικό πολιτειακό πρότυπο της ρωμαϊκής Δημοκρατίας διατηρείται στη μνήμη των επιγόνων του Αυγούστου μέχρι και την πτώση του βυζαντινού ρωμαϊκού κράτους. Το εξιδανικευμένο αυτό πρότυπο της ρωμαϊκής πολιτείας επιζεί στη συνείδηση των επόμενων γενεών ως ιδεατή πολιτική κοινότητα,¹²⁴ στην οποία ανατρέχουν σε περιόδους κρίσης του ρωμαϊκού κράτους, αφενός μεν για να αναζητήσουν τις αιτίες που οδήγησαν στην υπεροχή της έναντι άλλων εθνών,¹²⁵ αφετέρου δε για να τονίσουν ότι η αφύπνιση της ιστορικής συνείδησης μπορεί να προάγει το αίσθημα της κοινής συνείδησης και να παγιώσει το ομότροπο.¹²⁶ Ο Ιουστινιανός ανάγει την καταγωγή του λαού των Ρωμαίων στον Αινεία: *Αινειάδαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα.*¹²⁷ Ο ίδιος είναι απόγονος των πρώτων Ρωμαίων βασιλέων, η δε πολιτεία *ἀθάνατος ἐξ ἐκείνων προΐουσα*:¹²⁸ *βασιλεῖς ... Ρωμύλος τε καὶ Νουμᾶς ὁ μὲν τὴν πόλιν οἰκοδομήσας, ὁ δὲ αὐτὴν νόμοις τάξας τε καὶ κατακοσμήσας ... τὸν Καίσαρα τὸν μέγαν καὶ Αὐγουστον τὸν σεβαστόν ... καὶ οὕτω τὴν πολιτείαν ἡμῖν ἐξευρήσει τὴν νῦν δὴ ταύτην κρατοῦσαν εἴη δὲ ἀθάνατος ἐξ ἐκείνων προΐουσαν.*

123. Βλ. Alföldy, «Η αναδιοργάνωση του ρωμαϊκού κράτους επί Διοκλητιανού και επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου» *I.E.E.* Στ' 602.

124. J. De Arnim, (ed.), *Dion Prusaensis quem vocant Chrysostomum, quae extant omnia*, Bd. I-II, Berlin 1962, 41, 9: *Ῥώμη ... μεταδιδοῦσα καὶ πολιτείας καὶ νόμων καὶ ἀρχῶν, τοῦτο μὲν ἀφθόνως μεταδιδοῦσα, οὐδὲν ἀλλότριον ἡγουμένη τῶν ἀξίων, τοῦτο δὲ ὁμοίως ἅπασι φυλάττουσα τὸ δίκαιον* (στο εξής: *D. Chr. Or.*).

125. *Nov.* 24, 190, 24-26: *καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν ἠϋξήσαν τὸ ῥωμαίων ὄνομα καὶ τοσοῦτον πεποιήκασιν, ὅσον οὐδεμιᾷ παντελῶς ἑτέρα τῶν ἄλλων πολιτειῶν δέδωκεν ὁ θεός· Nov.* 24, 189, 7-11: *καὶ τοὺς πάλαι Ρωμαίους πεπιστεύκαμεν οὐκ ἂν ποτέ δυνηθῆναι τοσαύτην πολιτείαν ἐκ μικρῶν καὶ ἐλαχίστων ἀρχῶν συστήσασθαι καὶ πᾶσαν ἐξ αὐτῆς τὴν οἰκουμένην, ὥς εἰπεῖν προσλαβεῖν τε καὶ καταστήσασθαι.*

126. *Nov.* 1, 1, 6-12: *Ἐνησχολημένοις ἡμῖν ... ἀλλ' ὅπως ἂν Πέρσαι μὲν ἡρεμοῖεν, Βανδίλοι δὲ σὺν Μαυρουσίοις ὑπακούειν, Καρχηδόνιοι δὲ τὴν παλαιὰν ἀπολαβόντες ἔχοιεν ἐλευθερίαν, Τζάνοι τε νῦν ὑπὸ τὴν Ρωμαίων γενόμενοι πολιτείαν ἐν ὑπηκόοις τελοῖεν...*

127. *Nov.* 47, 283, 21-25: *εἰ γάρ τις ἀπίδοι πρὸς τὰ παλαιότατα πάντων καὶ ἀρχαῖα του πολιτεύματος, Αἰνείας ἡμῖν ὁ Τρώς ὁ βασιλεὺς τῆς πολιτείας ἐξάρχει, Αἰνειάδαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα.*

128. *Nov.* 47, 283, 27-34.

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Με την ολοκληρωτική υποταγή των υπηκόων (212), στο πλαίσιο ενός απολυταρχικού καθεστώτος, όπου ο αυτοκράτορας κατείχει απεριόριστη εξουσία και συγχρόνως ακτινοβολούσε θεία δύναμη (*dominus et deus*) το κράτος ταυτίσθηκε με τον αυτοκράτορα. Την αρχή του επικυρίαρχου λαού διαδέχθηκε η αρχή της κυριαρχίας του νόμου, τον οποίο εξέφραζε η αυτοκρατορική βούληση: ἡ τοίνυν σὴ ὑπεροχὴ τόνδε ἡμῶν δεξαμένη τὸν νόμον ἐν ἀπάσῃ τῇ ὑπηκόῳ διὰ προσταγμάτων οἰκείων τοῦτον ἅπασιν φανερόν κατεστήσατω.¹²⁹ Η έννοια της αυτοκρατορίας προϋπέθετε, αφενός μεν μία πολιτική δύναμη με συγκεντρωτικό χαρακτήρα, αφετέρου δε συλλογικές στοχοθεσίες. Παρόμοιοι συλλογικοί στόχοι ωστόσο, όπως άλλωστε τα εκτελεστικά μέτρα της πολιτικής οφείλουν τη δεσμευτική τους δύναμη στο δικαιοτικό τύπο. Έτσι θεσπίζονται δικαιοί κανόνες απαραίτητοι για την επίτευξη πολιτικών στόχων και για την υλοποίηση πολιτικών προγραμμάτων.

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΛΗΘΗΤΙΚΗΣ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑΣ

Η εφαρμογή της αρχής της προστασίας, της αρχής της παθητικής υπηκοότητας διαφαίνεται για πρώτη φορά στην επισκόπηση του Τάκιτου,¹³⁰ όσον αφορά ειδικότερα στους νόμους του Αυγούστου περί ηθών και γαμικών σχέσεων.¹³¹ Κατά το 28 π.Χ. *sexto demum consulatu* (28 π.Χ.)¹³² ο Αύγουστος απεμπόλησε την *potestas* (*Caesar Augustus potentiae securus quae triumviratu iusserat abolevit*).¹³³ *Iura dare* οριοθετεί την ισχύ του μονάρχη¹³⁴ και αφορά στις νομοθετικές διατάξεις του έτους 27 για την εσωτερική και εξωτερική ειρήνη για τη διασφάλιση, της οποίας άλλωστε δημιουργήθηκε η εξαιρετική αυτή θέση του ηγεμόνα. Στο πλαίσιο αυτό ο Αύγουστος ως επιτηρητής των ηθών και νόμων επιχειρεί να χαλιναγωγήσει τα ήθη που αντέβαιναν στις πατροπαράδοτες ηθικές αξίες και αρχές των ρωμαίων εισηγούμενος νόμους.¹³⁵

Τὸ ρευστὸν ὅμως καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένειν ἐπὶ ταύτου μηδέπωποτε δυνάμενον εἰσῆγαγε στις νομοθεσίες ταραχήν με ἀποτέλεσμα τὸ δόξαν ἔχειν

129. Nov. 14, 108, 109, 37-2.

130. Tac. Ann. 3, 28.

131. Premierstein, 120.

132. Tac. Ann. 3, 28, 2.

133. Ως προς τα γεγονότα του έτους 28 π.Χ. βλ. και Dio Cass. 53, 3, 5. Ο Δίων Κάσιος (Dio Cass. 52, 1, 1) τοποθετεί την αρχή της μοναρχίας το έτος 29 π.Χ.

134. Tac. Ann. 3, 28, 2, 3: *deditque iura, quis pace et principe uteremur*.

135. Tac. Ann. 3, 28, 3: *Acriora ex eo vincla, inditi custodes et lege Papia Poppaea* (9 π.Χ.) *praemiis inducti, ut ...* ο Αύγουστος ως επιτηρητής των ηθών και νόμων και ο *praefectus urbi* ως *custos urbi*? (Premierstein, 120 σημ. 2)

ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κεῖσθαι δοκοῦν νὰ στερεῖται ἰσχύος.¹³⁶ Ἦταν ἡ τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων που ὠθήσε τους ἐκάστοτε αὐτοκράτορες σε καίριες πολιτικές περιόδους σε πολιτικές ἀλλαγές μέσω νομοθετικῶν ρυθμίσεων, οἱ ὁποῖες ὡστόσο ἐφαρμόζονταν οὐκ ἐπ' ἀνατροπῇ,¹³⁷ ἀλλὰ στο πλαίσιο τῆς ἀποκατάστασης (*restitutio*) καὶ ἀνανέωσης (*renovatio*) τῆς πάλαι ποτέ ρωμαϊκῆς πολιτείας: καὶ τοῦτο δι' ἐτέρων ἐπὶ ἠνωρθωσάμεθα νόμων.¹³⁸ Ἀν καὶ παρόμοιες πολιτικές ἐπέφεραν *mutatis mutandis* διαφορετικά ἀποτελέσματα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους βασική παράμετρος στο ἀνανεωτικό πρόγραμμα τόσο τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὅσο καὶ τοῦ Ιουστινιανοῦ υπῆρξε ἡ παλινόρθωση τῶν ἀξιών τῆς δημοκρατικῆς περιόδου (*restauratio*), τῶν αὐστηρῶν ἠθῶν τῆς πάλαι ρωμαϊκῆς πολιτείας μέσω ρυθμίσεων στον ευαίσθητο τομέα τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου, τον τομέα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων.

ΠΡΩΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΠΙ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ

Ὅπως ο Αὐγούστος ἐτσι καὶ ο Διοκλητιανὸς ἐπενέβη στον πυρήνα τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, τὴν οἰκογένεια με τροποποιήσεις καὶ μεταβολές στη νομοθεσία που ἀφορούσαν στις γαμικές σχέσεις. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ το νομοθετικό του ἔργο, ο Διοκλητιανὸς ἐνδιαφέρεται κυρίως νὰ ἀναβιώσει τις ἀρχαίες ἀρετές τῆς ρωμαϊκῆς οἰκογένειας ἐκδίδοντας νόμους που σκοπὸ ἔχουν νὰ ἐπαναφέρουν τὸ ἀρχαῖο ρωμαϊκὸ ἦθος καὶ νὰ ἀρουν τις συνέπειες, τις ὁποῖες ἐπέφερε στην κοινωνία ἡ χαλαρότητα τῶν ἠθῶν.¹³⁹ Πρωτίστως τον ἐνδιαφέρει ἡ τήρηση τῆς αὐστηρότητας καὶ τῆς τυπικότητος τοῦ ἀρχαίου δικαίου στο γάμο·¹⁴⁰ ἡ διγαμία¹⁴¹ καὶ ἡ μοιχεία¹⁴² διώκονται με αὐστηρότητα. Στη διάταξη *Coll. 6. 4. 1* γίνεται ἀναφορὰ στην *religio sanctitasque*, τὴ θρησκευτικὴ ἐπιρροή στο θεσμό τοῦ γάμου. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιγαμίας περιστέλλεται.¹⁴³ Νομικά κωλύματα λόγω συγγενείας ἀνανεώνονται,

136. *Nov. 49, 288, 14-20*: Τὸ ρευστὸν δὴ τοῦτο καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένειν ἐπὶ ταῦτο τοῦ μηδεπώποτε δυνάμενον, ἀλλὰ γινόμενον μὲν αἰεὶ μένον δὲ ουδεπώποτε, καὶ ταῖς νομοθεσίαις εἰσάγει τινὰ ταραχήν, καὶ τὸ δόξαν ἔχειν ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κεῖσθαι δοκοῦν καὶ τῇ τῶν ἀκριβῶν κατασφαιλισθὲν παρατηρήσει πολλάκις ἐκίνησεν ἡ τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων.

137. *Nov. 40, 258, 29.*

138. *Nov. 14, 105, 33.*

139. *C. 3. 28. 19 (293)· 4. 7. 5 (294)· 50. 7 (291)· 9. 9. 20 (290)*· βλ. σχετικὰ W. Ensslin, "Valerius Diocletianus", *RE VII, A, 2*, Stuttgart 1948, 2477.

140. *Coll. 6. 4. 1* με *C. 5. 4. 17 (295)*.

141. *C. 5. 5. 2 (285)*.

142. *C. 2. 4. 18 (293)· 6. 55. 6 (294)· 9. 9. 19 (287)· 9. 9. 21 (290)*· καὶ 27 (295).

143. *C. 5. 5. 2 (285)*.

προκειμένου να αποφευχθούν αιμομικτικοί γάμοι.¹⁴⁴ στην τέλεση ωστόσο του εγκλήματος της αιμομιξίας εισάγεται το υποκειμενικό στοιχείο: *errantis nulla voluntas est*,¹⁴⁵ όσον αφορά στην *iusta causa erroris* (*ignorantia*). Αν και επιτρέπεται γάμος κυρίου με την απελεύθερή του, η απαγόρευση παρόμοιων γάμων ισχύει για άτομα υψηλού κοινωνικού κύρους (C. 5. 4. 15). Η *conventio in manu* καταργείται και μαζί με αυτήν και η *confarreatio*, η *coemptio* καθώς και η *remancipatio*.¹⁴⁶ Το ρωμαϊκό δίκαιο αναγνωρίζει μόνον το *matrimonium iustum* ή *legitimum*.¹⁴⁷ Άλλωστε με την απονομή του δικαιώματος του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (212) είχε παύσει να υφίσταται η διάκριση ανάμεσα στο ρωμαϊκό γάμο και το γάμο βάσει του δικαίου, το οποίο ίσχυε επί των *peregrini*: *Ubi iuris auctoritas desit, ibi nullum matrimonium videri contractu*¹⁴⁸. Όσον αφορά στις διατάξεις για τις διαθήκες και την κληρονομική διαδοχή,¹⁴⁹ για τις δωρεές¹⁵⁰ και για την προίκα¹⁵¹ αναβιώνουν αρχές του ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίες ενδεχομένως να είχαν ατονήσει λόγω της παρείσφρησης στο ρωμαϊκό δίκαιο ξένων, εθνικών δικαίων ελληνικής ή ανατολικής προέλευσης. Για την εγκαθίδρυση του *Reichsrecht* είχαν ήδη γίνει προσπάθειες από την εποχή των Σεβήρων. Ο Διοκλητιανός διαφυλάσσει τη ρωμαϊκή παράδοση αποκρούοντας δικαιοκές αντιλήψεις παγιωμένες στη συνείδηση των λαών. Ειδικότερα το ήδικτο *Coll. 6. 4* [C. 5. 4. 17 (295)], όπως και οι διατάξεις C. 5. 5. 2 (285) (διγαμία)· 6. 24. 7 (αδελφοποίηση μέσω υιοθεσίας)· 8. 46. 6 (αποκήρυξη) αποδεικνύουν τη *romanitas* του Διοκλητιανού,¹⁵² δηλ. το σεβασμό στο *mos maiorum*, στην παράδοση των προγόνων.

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ CONTRA MORES NOSTROS ΕΠΙ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ

Περιπτώσεις που αντίκεινται την περίοδο αυτή στα ρωμαϊκά ήθη (*mores nostros*) είναι, όταν περιλαμβάνεται ποινική ρήτρα σε περίπτωση (διά)λυσης

144. *Coll. 6. 4* (295)· 6. 6 (287).

145. *Coll. 5. 1*.

146. Kaser, *RPR* II, 74 και 215 III.

147. *Cons. 1. 9* (290)· C.G. (= L.R.W) 3. 6. 5.

148. P. Krüger, Th. Mommsen, G. Studemund (eds.), *Collectio Librorum Iuris Anteiustiani* IV, Berlin 1890, 239 Βαλεριανός προς Πρόβο.

149. C. 1. 18. 4 (290)· 2. 3. 16 (286)· 3. 28. 21 (294)· 3. 31. 7 (294)· 6. 21. 14 (294)· 6. 24. 7 (285)· 6. 29. 2 (294)· 6. 30. 6 (290)· 6. 31. 3 (294)· 6. 34. 2 (285)· 6. 35. 9 (291)· 6. 36. 3 (290)· 37. 13 (286).

150. C. 3. 29. 4 (286)· 4. 6. 5 (290)· 5. 16. 13 (286)· 8. 53. 6 (286)· 8. 54. 4 (291).

151. C. 5. 12. 10 (286)· 5. 14. 5 (293)· 5. 17. 3 (290)· 5. 18. 6 (290/293).

152. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government (AD 284-324)*, Oxford 1996, 173 σημ. 15.

της μνηστείας ή σε περίπτωση διαζυγίου¹⁵³ ή όταν επιτρέπεται (απαγγέλεται) προσωρινή υιοθεσία.¹⁵⁴ Ανήθικη, επομένως και ανενεργής θεωρείται η κληρονομική σύμβαση ή υπόσχεση εγκατάστασης κληρονόμου,¹⁵⁵ όπως επίσης η σύμβαση για την κληρονομιά ενός εν ζωή τρίτου.¹⁵⁶ Η συνομολόγηση ειδικότερα παρόμοιας σύμβασης μπορεί να σημαίνει την επιβολή της ζωής του κληρονομούμενου, γεγονός που συνιστά παρόμοια δικαιοπραξία ανήθικη. Ανήθικη είναι επίσης η υπόσχεση καταβολής αμοιβής από τον διάδικο στον εκπρόσωπο του, εάν ηρτημένης της δίκης η υπόσχεση αφορά κοινωνία μέλλοντος κέρδους¹⁵⁷ και άλλες περιπτώσεις.¹⁵⁸ Ανήθικες αιρέσεις είναι επίσης: *si filios non suscepis*,¹⁵⁹ *si ab hostibus patrem suum non redemerit*.¹⁶⁰

Η ανήθικη τυπική δικαιοπραξία (συναλλαγή) είναι ανήθικη, όταν η αντίθεση προς τα χρηστά ήθη προκύπτει από τη διατύπωση.¹⁶¹ Όταν όμως από τη διατύπωση δεν προκύπτει η αντίθεση προς τα χρηστά ήθη, εν τούτοις η *causa* (αιτία) η υπόσχεση π.χ. πληρωμής είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη τότε ο πραίτωρ είτε αρνείται την αγωγή είτε την αναστέλλει δια της *exceptio doli* (στον ενάγοντα αντιτάσσεται από τον εναγόμενο η *exceptio doli*).¹⁶² Στα *bonae fidei iudicia* είναι η *fides* η οποία επιβάλλει την ακυρότητα της ανήθικης δικαιοπραξίας.¹⁶³ *Pacta* ωστόσο τα οποία ενεργοποιούνταν με πραιτωρική διαταγή, ήσαν εξ υπαρχής άκυρα, εάν αντέβαιναν στα χρηστά ήθη.¹⁶⁴

153. Kaser, RPR I, 251 σημ. 51; Paul. D. 45. 1 134 pr.; Sch.Sin. 4· βλ. επίσης Paul. D. 45. 1. 19.

154. Kaser, RPR I, 251 σημ. 52; D. 1. 7. 34.

155. Kaser, RPR I, 251 σημ. 53 και II, 476 σημ. 7; D. 45. 1. 61· C. 8 38. 4 (293): *Ex eo instrumento nullam vos habere actionem, quia contra bonos mores de successione futura interposita fuit stipulatio, manifestum est, cum omnia, quae contra bonos mores vel in pacto vel in stipulatione deducuntur, nullius momenti sint* αγωγή δεν πρόκειται να χορηγηθεί σε εσάς, επειδή αντίθετα προς τα χρηστά ήθη ετέθη επερώτηση (*stipulatio pactum*) περί μελλούσης κληρονομιάς· πρβλ. 2. 4. 34 (294) και D. 17. 2. 52. 9.

156. Πρβλ. D. 39. 5. 29. 2: *Donationem quidem partis bonorum proximae cognatae viventis nullam fuisse constabat* (δωρεά μέρους κληρονομιάς εγγυτάτης συγγενούς ζώσης είναι άκυρη).

157. Kaser, RPR I, 251 σημ. 55; Sev.-Ant. D. 50. 13. 1. 12· Ulp. Pap. 17. 1. 6. 7· eodem 7.

158. Kaser, RPR I, 251 σημ. 56.

159. Kaser, RPR I, 251 σημ. 57; PS 3. 4b. 2.

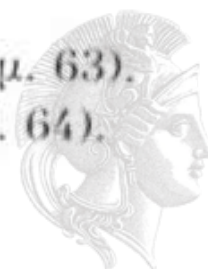
160. Kaser, RPR I, 251 σημ. 58; D. 28. 7. 9. Πρβλ. D. 45. 1. 35. 1 (Die Bedingung der Geschwisterehe, όταν η αιτία δεν είναι διγνηεκής επί θετής δηλ. αδελφής)· PS 3. 4b. 2· Ulp. D. 4. 8. 21 7/11 (Die Bedingung unziemlichen Auftretens).

161. *Stipulatio*: Pomp. D. 45. 1. 27 pr.; Ulp. eodem 26; Pap. cod. 123; Inst. 3. 19. 24; Διαθήκη D. 30. 54 pr.

162. Cels. Iav. D. 45. 1. 97. 2; 107· Paul. D. 12. 5. 8; 45. 1. 134 pr.; Diocl. C. 4. 7. 5· C. 8. 37. 9. 2 (Kaser, RPR I, 251 σημ. 62).

163. Gai. D. 18. 1. 35. 2; Pap. D. 2. 1. 5 (Kaser, RPR I, 251 σημ. 63).

164. Βλ. Cons. 4. 7-10; C. 2. 3. 6 (213) (Kaser, RPR I, 251 σημ. 64).

ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΠΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Από τον Κωνσταντίνο και μετά το μετακλασικό δίκαιο προσαρμόσθηκε στις ηθικές απαιτήσεις της εποχής. Η μετακλασική θεώρηση του δικαίου επικαλείται ηθικές αιτίες και κίνητρα συμπεριφορών ακόμα και εκεί, όπου η κλασική αντίληψη αναφερόταν σε καθαρά νομικής φύσης αίτια και κίνητρα. Την ισχύ, το κύρος και την αξία των θετικών πλέον νομικών κανόνων εξαρτούν από την εναρμόνιση και τη συμφωνία τους με τις ηθικές αξίες και επιταγές. Ακόμα και στην έννοια του *fas*, η οποία απαντά με μεγάλη συχνότητα στις διατάξεις του αυτοκράτορα αυτού αντικατοπτρίζεται η καθορισμένη από θρησκευτικές και ηθικές αρχές νομιμότητα.¹⁶⁵ Ειδικότερα το γαμικό δίκαιο υπέστη βαθύτατες μεταβολές· η χριστιανική διδασκαλία αντιμετωπίζει το γάμο ως θεσμό του θρησκευτικού βίου, ως μία καθαγιασμένη δέσμευση ακατάλυτης δύναμης.¹⁶⁶ Στο νομοθετικό του έργο ο Κωνσταντίνος επαναρυθμίζει τις προϋποθέσεις του γάμου. Έτσι ο αριθμός των διαζυγίων περιορίζεται, ενώ ποινές επιβάλλονται σε περιπτώσεις δευτερογαμίας.¹⁶⁷ Προκειμένου μάλιστα να ενισχύσει την αυτοκρατορική αυθεντία προσπαθεί να αποδυναμώσει το έθιμο και την *ratio* από τη δύναμή τους να επιδρούν επιφέροντας τροποποιήσεις και μεταβολές στη νομοθεσία.¹⁶⁸

Το *Ius Aequum*

Η εφαρμογή του δικαίου μέσα από συγκεκριμένους θεσμούς την περίοδο αυτή θεωρείται ένδειξη επιείκειας, η δε πραγματοποίηση της δικαιοσύνης αποτελεί έννοια της *bonae fidei*. Έκτοτε η επιείκεια, στην οποία αναφέρονται οι αυτοκράτορες δεν αποτελεί μέτρο για το νομοθέτη μόνον, αλλά και για τον ίδιο το δικαστή. Στο δικαστή επιτρέπεται με βάση τις ηθικές επιταγές, όσον αφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις, να αποφασίζει κατ' επιείκειαν ενάντια σε επιταγές του θετικού δικαίου, στο οποίο προσάπτεται σκληρότητα, αυστηρότητα, σοφιστεία και στενή ερμηνεία. Έναντι του δικαίου αυτού, του *ius strictum*, το οποίο πλέον αποδοκιμάζεται υπερέχει σαφώς το

165. Kaser, *RPR* II, 61. Ηθική χροιά αρχίζει να αποκτά ο γάμος από τους τελευταίους χρόνους του κλασικού δικαίου. Ο Μοδεστίνος διατυπώνει τον ορισμό: *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio* (D. 23, 2, 1), ο οποίος αποδόθηκε από τους συντάκτες των Βασιλικών: *Γάμος ἐστὶ συνάφεια ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντὸς, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία* (Βασιλικά 28, 4, 1: Αρμενόπουλος Δ', 4, 1) (Σ. Τρωιάνος-Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, 142-143).

166. Kaser, *RPR* II, 159 σημ. 3· *CT* 5, 1, 9 (428)· *C.* 8, 47, 10 pr. (530): *nexum divinum*.

167. Kaser, *RPR* II, 12.

168. *C.* 8, 52, 2 (319) (Kaser, *RPR* II, 58 σημ. 52).

ius aequum. Οι ρίζες του συγκεκριμένου τρόπου σκέπτεσθαι ανάγονται στην Αριστοτελική ηθική:¹⁶⁹ υπεράνω του τυπικού δικαίου, της νομοθετικής επιταγής υπάρχει ένα υψηλότερο δίκαιο (*ius*), το ἐπιεικὲς δίκαιο,¹⁷⁰ το οποίο αποτελεί ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου,¹⁷¹ μία μορφή δικαιοσύνης υπεράνω του γραπτού δικαίου: αἱ μὲν γὰρ κοιναὶ ἐπιμέλειαὶ διὰ νόμων γίνονται, ἐπιεικεῖς δὲ αἱ διὰ τῶν σπουδαίων.¹⁷²

Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ

Διὰ τοῦτο ὁ θεὸς τὴν βασιλείαν ἐξ οὐρανοῦ καθῆκεν ἵνα τοῖς δυσκόλοις ἐπιτίθῃσι τὰ παρ' ἐαυτῆς ἀγαθὰ καὶ τοὺς νόμους ἀρμόζει πρὸς τὴν τῆς φύσεως ποικιλίαν, διὰ τοῦτο ὠήθημεν χρῆναι καὶ τοῦτον γράψαι τὸν νόμον καὶ δοῦναι ἐν κοινῇ τῆς πολιτείας.¹⁷³ Ὅταν ὁ φορέας τῆς ἀπόλυτης καὶ καθολικῆς εξουσίας,¹⁷⁴ αυτοπεριορίζεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο¹⁷⁵ καὶ τὴν ηθική,¹⁷⁶ υπό-

169. Arist. E.N. 1137b 5, όπου η ἐπιείκεια προτάσσεται τοῦ νομίμου δικαίου ὑπὸ τὴν ἐννοια τοῦ ακριβοδικαίου νόμου.

170. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐννοια τῆς ἐπιείκειας στὸν Αἰριστοτέλη, ὡς μορφή δικαιοσύνης υπεράνω τοῦ γραπτοῦ δικαίου, βλ. W. D. Ross, (ed.), *Aristotelis, Ars Rhetorica* Oxford 1959, 1374a 26-28.

171. Arist. E.N. 1137b 10-15: ταῦτόν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαίοις ὄντοιν κρεῖττον τὸ ἐπιεικὲς. ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου.

172. Arist. E.N. 1180a 34-35.

173. Nov. 73, 364, 21-27.

174. D. Chr. Or. 56. 5: καὶ ἡ ἀρχὴ αὕτη ἦν λέγεις, τὸ καθόλου ἀνθρώπων ἄρχειν καὶ ἐπιτάττειν ἀνθρώποις D. Chr. Or. 49, 13.

175. C. M. Mazzucchi (ed.), *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, Milano 1982, 35, 13: ἐναρμόνιος τάξις· 5, 1: τῇ τοῦ θεοῦ βουλήσει ἐπὶ τῷ φύσεως νόμῳ, (στο ἐξῆς: *De scientia*)· πρβλ. B. Keil (ed.), *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia* II (Orat. XVII-LIII), Berlin 1958, Or. 35, 14 (Εἰς Βασιλέα): ἡ τὰ πάντα διοικοῦσα πρόνοια καὶ διατάττουσα (στο ἐξῆς: *Ael. Arist.*). Σύμφωνα με τὸν J. H. OLIVER, «The ruling power. A study of the Roman Empire in the second century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides», *Transactions of the American Philosophical Society* 43, 4, Philadelphia 1953 ὁ Αἰριστείδης με τὴν φράση φύσεως νόμος διέταξε (*Ael. Arist.*, Or. 26, 20 (Εἰς Ρώμην) ἀναφέρεται στὸν Πλάτωνα (*Plat. Grg.* 482e, 483a [I. Burnet (ed.), *Platonis Opera*, vol. III, Oxford 1961])). Ἡ ἐν λόγῳ διδασκαλία ἀφορᾷ κατὰ πρῶτον τὸ κοσμολογικὸ καὶ ἀνθρωπολογικὸ συμβάν καὶ ὄχι τὸ κράτος. Σύμφωνα με τὸν W. Jäger, *Paideia Die Formung des griechischen Menschen*, Berlin 1973, 338 ἐπ. ἡ φράση αὕτη ἔλκει τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τοῦ στωικοῦ· πρβλ. Pohlenz, *Stoa* I, 118 ἐπ.· βλ. σχετ. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristeides*, 74 σημ. 27.

176. N. Terzaghi (ed.), *Synesii Cyrenensis, Hymni et Opuscula* II/1, Rom 1944, *De regno*, 12, 9-11: ἀδῆριτον ὑμῖν τὴν βασιλείαν καταλιπὼν ἦν σώζει μὲν ὑμῖν ἀρετὴ, σώζει δὲ διὰ τῆς ἀρετῆς θεός· πρβλ. D. Chr. Or. 2, 78: ὁ γὰρ τοιοῦτος βασιλεὺς τοῖς μὲν ἄλλοις καλὸν κτῆμα τὴν ἀρετὴν νενόμικεν, αὐτῷ δὲ καὶ ἀναγκαῖον· *De scientia*, 49, 1: βασιλεὺς σώζειν δὲ τοὺς μὲν τῇ τῆς ἐπιστήμῃ μεταδόσει, ὅσοι τούτου φύσει δεχτικοί, τοὺς δὲ δόξῃ ὀρθῇ.

κειται στον ορθό λόγο¹⁷⁷ και το φυσικό οικουμενικό δίκαιο,¹⁷⁸ τότε παρά θεοῦ είναι η εξουσία του.¹⁷⁹ θεόθεν ἡ χειροτονία του. Στην περίπτωση αυτή ο ἐπιεικής βασιλεύς¹⁸⁰ πραότερος καὶ τῶν νόμων¹⁸¹ καὶ οἰκτεῖρει καὶ ἐπανορθώνει¹⁸² καὶ τὸ ἔσχατον μόνον τιμωρεῖ.¹⁸³ Καλῶς τα πάντα ἔχουν στην πολιτεία, όταν οι νομοθετικές αρχές ευθυγραμμίζονται με τα θεϊκά κελεύσματα ... εἴπερ ἡ τοῦ πράγματος ἀρχή γένοιτο πρέπουσα καὶ φίλῃ θεῷ¹⁸⁴ ... όταν δηλαδή ο βασιλεύς αρμόζοντας τους νόμους κατὰ τὴν φύσεως ποικιλία¹⁸⁵ ταυτίζει το κατὰ Αριστοτέλη πολιτικό (νομικό) δίκαιο με το φυσικό πολιτικό δίκαιο (νόμιμο):¹⁸⁶ καὶ τὰς νομοθεσίας τὰς ἡμετέρας ἐκεῖθεν ἡρτῆσθαι προσήκει καὶ εἰς αὐτὴν ἀφορᾶν καὶ ταύτην αὐτῶν ἀρχὴν τε εἶναι καὶ μέσα καὶ πέρας· ...¹⁸⁷

177. Themist., Or. 13, 243, 15-16: τὴν δὲ ἐξουσίαν παρέχεται χαλινὰ ἔχουσιν καὶ τῷ ὀρθῷ λόγῳ καὶ τῷ νόμῳ συνεπομένην· πρβλ. Themist., Or. 7, 140, 16-19: ἐπιστήσας τῷ πάθει τῷ λόγῳ καὶ τῶν νόμων ἐφάνης πραότερος.

178. Themist., Or. 9, 192, 1: εἰς ἐκείνην τὴν τάξιν ὁρῶντες οἱ πατέρες διευθύνουσι τὰ ἀνθρώπινα· De scientia, 36, 37, 23-1: ... οὐκοῦν καὶ πολιτεία ἀναγκαίως ἀρχὴν ἔχει θεῷ κατ' ἀξίαν καὶ δύνανται ὁδοῦ· 50, 1-4: ... πῶς ἂν τῇ τῶν θείων μιμήσει τάττοι τὴν πολιτείαν· 51, 1: τὸ συγκινεῖσθαι τὸν ὄντως βασιλικὸν ἄνδρα οὐρανῷ τε καὶ κόσμῳ· 17, 15: δόξῃ γοῦν ὀρθῇ καὶ λόγον ἔχούσῃ ἐξ αὐτῆς ποδηγούμενοι τῆς θείας δημιουργίας· 26, 23-29: ἡ γάρ τοι βασιλικὴ προμήθεια μόνας τὰς συνεκτικὰς ἀρχὰς τε καὶ πρῶτας αἰτίας τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐκ τῶν ἐνόντων αὐτῇ βασιλικῶν λόγων μορφουμένας τῇ τοῦ δημιουργοῦ ... Themist., Or. 18, 315, 17-19: ἀλλ' εἰ ἡ ψυχὴ ἄνω ὁρῶσα πρὸς τὸν τοῦ παντός βασιλέα συντεταμένη καὶ ἀρχομένη ἐκεῖθεν ὅσα οἶον τε ἀρύεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τῇ ἐπὶ τῆς γῆς βασιλείας· 2, 43, 6: ... ὅτι μηδὲν ἄλλο ἐστὶ φιλοσοφία ἢ ὁμοίωσις θεοῦ κατὰ τὰ δυνατὸν ἀνθρώπῳ· πρβλ. Nov. 109, 517, 12-14: ὥστε καὶ τὰς νομοθεσίας τὰς ἡμετέρας ἐκεῖθεν ἡρτῆσθαι προσήκει καὶ εἰς αὐτὴν ἀφορᾶν καὶ ταύτην αὐτῶν ἀρχὴν τε εἶναι καὶ μέσα καὶ πέρας· .

179. Nov. 72, 358, 37: παρὰ θεοῦ τὴν ἐξουσίαν λαβοῦσι· De scientia, 26, 2-3: ὅτε δῶη θεὸς ἔστω βασιλεύς· Themist., Or. 6, 110, 8: θεόθεν τὴν ὑμετέραν χειροτονίαν ... τὸν τῷ θεῷ ἀρέσκοντα καὶ τῇ πολιτείᾳ συμφέροντα· I. I. Reiske (ed.), Constantini Porphyrogeniti imperatoris de Cerimoniis aulae byzantinae libri duo, τόμος 1, Bonn 1829, 426, 17.

180. R. Wünsch (ed.), Ioannis Lydi de Magistratibus populi Romani libri tres, Leipzig 1967, 106, 1: τῆς δὲ βασιλέως ἐπιεικειᾶς (στο ἐξής: Lydos, De mag).

181. Themist., Or. 7, 140, 16-19.

182. Nov. 74, 370, 16-20: τὸ μηδὲνα νόμον μηδὲ δόγμα τῇ πολιτείᾳ ῥωμαίων τεθὲν δόξαι καὶ πρὸς τὸ πᾶν αὐτάρκως ἐξ ἀρχῆς νομοθετηθέν, ἀλλὰ πολλῆς δεηθῆναι τῆς ἐπανορθώσεως.

183. Themist., Or. 9, 187, 9-10.

184. Nov. 6, 36, 16.

185. Nov. 73, 364, 22.

186. Inst. I, 2: Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit.

187. Nov. 109, 517, 12-14.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Το δίκαιον επομένως είναι και πρέπον, όταν η νόμιμος ανθρώπων διοικήσεις καὶ πρόνοια¹⁸⁸ ανθρώπων κατὰ τὸν νόμον,¹⁸⁹ η βασιλική δηλ. εξουσία κατὰ μίμησιν υπερκόσμιον προνοεῖ για την ἀριστη διαβίωση των πολιτών:¹⁹⁰ ... τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραψυχὴν. ...σιτήσεις δημοσίας.¹⁹¹ Αντιθέτως εἶναι ὄχι μόνον ἀπὸ τη φύση ἀδικο, ἀλλὰ καὶ για την ἴδια την πολιτεία ἀνάρμοστο αὐτοὺς που κοπιᾶζουν για χάρη της¹⁹² να τους καθιστᾶ φτωχοὺς καὶ τους υπόλοιπους ἀπρόθυμους¹⁹³ να ἐπιτελέσουν ορθὰ το ἰδικό τους ἔργο ἀπὸ τη θέση που τους ἀντιστοιχεῖ ἀνάλογα με την ἀξία τους, τον *status* τους ... ἰδιοπραγεῖν ἐν οἷς ἂν τύχοιεν τεταγμένοι.¹⁹⁴ Σκοπὸς επομένως της πολιτείας δὲν εἶναι οποιαδήποτε ωφελιμότητα, ἀλλὰ η πολιτική ευεξία ... ἡ τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία¹⁹⁵ ἡ ἐπίτευξη της οποίας προϋποθέτει την επικράτηση της πολιτικῆς δικαιοσύνης¹⁹⁶ ... τὴν περὶ τῶν φυλάκων καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τε καὶ ὑπηκόων τῆς συμπολιτεύσεως ἀρμονία.¹⁹⁷ Ὄταν ο βασιλεὺς προσδίδει νομιμότητα στις πράξεις του, ο χαρακτήρας της εξουσίας του εἶναι ουσιαστικὰ σύννομος· ἐπιβάλλει δὲ την ομόνοια, ὅταν διοικεῖ την πολιτεία μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως,¹⁹⁸ χωρὶς δηλαδὴ να ἀποκλίνει προς κάποιο ἀπὸ τα μέρη. Τότε η εἰρήνη ἐπικρατεῖ στις πόλεις,¹⁹⁹ η παρανομία καὶ η ἐχθρότητα μεταξύ των πολιτῶν ἐξαλείφεται, η ἰσότης μεταξύ των πολιτῶν διαφυλάσσεται,²⁰⁰ η διαβίωση των πολιτῶν εἶναι ἀριστη. Η πολιτική ευεξία επομένως, η ευδαιμονία κατὰ

188. *D. Chr. Or.* 56. 13: πλείστης προνοίας καὶ ἡγεμονίας οἱ ἄνθρωποι δέονται.

189. *D. Chr. Or.* 3. 43: ἀρχὴ νόμιμος ἀνθρώπων διοικήσεις καὶ πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον.

190. *Nov.* 77. 381. 20: τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ δεσπότη τοῦ θεοῦ καλῶς βιοῦν.

191. *De scientia* 13. 13-19.

192. *D. Chr. Or.* 1. 28: τοὺς ὑπὲρ ἀρχῆς κινδυνεύοντας καὶ πονοῦντας.

193. *De scientia* 14. 2-5: τῇ πολιτεῖα ἀπρεπὲς(εἰ) τοὺς ἐν τοῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἰδρῶσι κεκμηκότας ἐνδεομένους καὶ τοὺς ἄλλους ἀπροθύμους καθίστησιν.

194. *De scientia* 31. 15.

195. *De scientia* 5. 12: ἡ τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία.

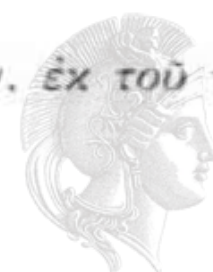
196. *Plat. R.* 433e 12: ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο· πρβλ. *Plat. R.* 370 d-c.

197. *De scientia* 13. 1-4.

198. *D. Chr. Or.* 44. 12: Τὴν δὲ ἀληθῆ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγιγνομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνὴρ καὶ πόλις ἐκάστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει. μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ καθ' αὐτήν.

199. *Synes. De regno.* 44. 12: εἰς ἀρμονίαν ὑγιεινήν.

200. *Nov.* 17. 118. 31-35: πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ την ἰσότητα κάνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν.

τον Αριστοτέλη, εξασφαλίζεται.²⁰¹ όταν ο βασιλεύς αποδίδει τη δικαιοσύνη (πολιτική αρετή) συστήνοντας δικαίαν πόλιν και πολιτείαν.²⁰² εισάγοντας με άλλα λόγια πολιτικούς θεσμούς και δικαιοκούς κανόνες, οι οποίοι οριοθετούν τις έννοιες του δικαίου και του κοινού συμφέροντος: ²⁰³ ἐπαινείται δὲ ἐπὶ τοῖς ἔνδοθεν, ἐφ' ὧν εὐδαιμονίαν τὴν ἑδραν ἴσχει.²⁰⁴ Στο πλαίσιο αυτό η ευδαιμονία προϋποθέτει την ευνομία, την οποία περιφρουρεί ο βασιλεύς τιθασεύοντας τὰς ἀλόγους τῆς ψυχῆς μοίρας.²⁰⁵ πασχίζοντας ο ίδιος για την κατάκτηση της αρετῆς: Ψυχῆς δὲ ῥώμην ὑπισχνεῖται φύσις, τελειοὶ δὲ ἄσκησις εἰς ἣν σὲ βασιλεὺς προτρέπει φιλοσοφία.²⁰⁶

Από τα συμφραζόμενα των κειμένων προκύπτει ότι κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας οιαδήποτε εκδοχή περί δικαιοσύνης διατυπωθεί πρέπει να έχει τις ηθικές αιτιολογήσεις της. Η δικαιοσύνη αυτή καθεαυτή εξακολουθεί να αποτελεί ηθική κυρίως όμως πολιτική αρετή. Με βάση τα παραπάνω η πολιτική δικαιοσύνη²⁰⁷ είναι τότε μόνον εφικτή, όταν εκ παραλλήλου επικρατεί ένα κοινωνικό ήθος.²⁰⁸ μία χρηστότητα εκ μέρους όλων, του βασιλέα ... εἴη σοι τὸ βασιλεύειν ταύτῃ σεμνὸν ὅτι τὴν ἀρετὴν ἐγύμνασεν,²⁰⁹ αλλά και των πολιτῶν ... ἀρετῶσι λαοὶ ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν βασιλέων. Όταν ο βασιλεύς είναι ἀγαθός²¹⁰ ... ἀνθρώπων ἄριστος ... ἀνδρείος δικαιοτάτος ... φιланθρωπότερος καὶ ἀνίκητος ὑπὸ παντός πόνου καὶ ἀδυναμίας²¹¹ και επιδρά επί των πολιτῶν²¹² μεταδίδοντας τους τις ηθικές αξίες, τις αρετές που ο ίδιος κατέχει (τὴν ἀρετὴν ἔθνεσιν ὅλοις

201. Synes. *De regno*, 10, 5: ἐπαινείται δὲ ἐπὶ τοῖς ἔνδοθεν, ἐφ' ὧν εὐδαιμονίαν τὴν ἑδραν ἴσχει Synes. *Aeg.* 123 14-16: καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ... οὐκ ἀνεκτήσατο μόνον ἀλλὰ καὶ ἀσύμβλητον τὴν προσθήκη πρὸς τὴν προτέραν ἐποίησεν D. Chr. 3, 87: διαφυλάττειν τὴν εὐδαιμονίαν Themist. *Or.* 13, 250, 18: ἀνθρωποὶ διψῶσιν εὐδαιμονίας.

202. *De scientia* 48, 12.

203. Nov. 89, 428 1-4: ὥστε ἀθάνατον εἶναι ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας, τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι.

204. Synes. *De regno*, 10, 5.

205. Synes. *De regno*, 21 15-18.

206. Synes. *De regno*, 31, 18-19 ... ὅτι δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελὲς εἶναι τῇ γ' ὡς ἀληθῶς ὀνομαζομένη πόλει, μὴ λόγου χάριν Arist. *Pol.* 1280 b 8.

207. Plat. *R.* 433e 12: ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο· πρβλ. Plat. *R.* 370 d-c.

208. D. Chr. *Or.* 31, 61: ὅποιοι γὰρ ἂν ὦσιν οἱ πλείους ἐν δημοκρατίᾳ, τοιοῦτο φαίνεται καὶ τὸ κοινὸν ἥθος.

209. D. Chr. *Or.* 3, 9: ὁ μὲν γὰρ τοιοῦτος βασιλεὺς τοῖς μὲν ἄλλοις καλὸν κτῆμα τὴν ἀρετὴν νενόμικεν αὐτῷ δὲ καὶ ἀναγκαῖον ...

210. A. Garzya (ed.), *Synesii Cyrenensis Epistulae*, Rom 1979, 73, 132, 133 23-2: θεία γὰρ καὶ μεγαλοπρεπὴς ἡ πρόνοια ... δαπανᾶται φροντίς εἰς ἐκλογὴν ἀνδρὸς ἀγαθοῦ.

211. D. Chr. *Or.* 4, 24.

212. Synes. *Aeg.* 89, 16-18: τῶν παίδων πρὸς ἓνα βλέπόντων τὸν ἡγεμόνα καὶ δρώντων τε ἐν ὅ,τι ὀρῶεν καὶ λεγόντων ἐν ὅ,τι ἀκούειν.

κοινοῦται)²¹³ και τους εκπαιδεύει και τους εκπολιτίζει (ἀγαθύνειν τοὺς βασιλευομένους) και τους κάνει χρηστούς²¹⁴ ... τοιούτους οἷός αὐτὸς ἂν εἶη²¹⁵ φρόνιμους δηλαδή και ενάρετους (ηθικές αρετές),²¹⁶ τότε και οι πολίτες ὑπὲρ αὐτοῦ δεδίασιν,²¹⁷ ὑπὲρ αὐτοῦ φοβούνται και μοχθούν.

Ωστόσο οι πολίτες δεν είναι πλέον ενεργά μέλη της ευσύνοπτης πολιτικής κοινωνίας αλλά *cives* του αχανούς *imperium romanum*. Η πολιτική συνείδηση έχει αλλάξει. Η Ρώμη δεν είναι πλέον η *res publica* της οποίας το πολιτικό ήθος είχε προβάλει ο Κικέρων. Ο αυτοκράτορας διαπλάθει τη συνείδηση των πολιτών,²¹⁸ ούτως ώστε να είναι σύμφωνη με το οικείο ήθος του πολιτεύματος, την απολυταρχία, την αυτοκρατορική εξουσία.²¹⁹ Οι ελάχιστοι προνομοιοῦχοι πολίτες αισθάνονται πλέον αλληλεγγύη προς το κράτος, αλλά όχι πατριωτισμό. Την αλληλεγγύη αυτή προς το κράτος εκφράζουν οι πολίτες βιώνοντας την ελευθερία²²⁰ στην πολιτική της διάσταση ως εκούσια²²¹ υπακοή στο νόμο,²²² όταν εκπληρώνουν εὐγνωμόνως τη φορολογική τους υποχρέωση²²³ ἔναντι του

213. *De scientia* 38, 17-19: ἀγαθὸν ὄντα, ἀγαθύνειν τοὺς βασιλευομένους, ἀγαθύνσεως δὲ αὐτῷ διττὸν εἶδος, ἓν μὲν περὶ τὰ ψυχικὰ ἦθη καταγιγνόμενον τῇ ἀρετῇ διδασκαλία τῇ οἰκείᾳ, μιμήσει μᾶλλον ἢ λόγοις γιγνομένη, ὃ πάντων μάλιστα παιδευτικὸν ἂν εἶη τῶν ὑπήκόων, ἕτερον δὲ περὶ τὴν τῶν νόμων φυλακὴν καὶ πᾶσαν τὴν πολιτικὴν εὐταξίαν, περὶ ἧς καὶ προδιεληλύθαμεν, πατέρα τε αὐτὸν τῶν πολιτῶν γιγνόμενον.

214. *Themist. Or.* 7, 146, 22: ἀντὶ μοχθηροῦ πολίτην χρηστὸν ἀποφύνας.

215. *De scientia* 48, 13-15.

216. E. Ruschenbusch (ed.), *Σόλωνος Νόμοι*, Wiesbaden 1966, 123 F 143 c *Diod.* 9, 2, 5: τοὺς δὲ φρονήσει και ἀρετῇ διαφέροντας μόνους δύνασθαι τὰς πατρίδας ἐν τοῖς κινδύνοις διαφυλάττειν]. K. Kilburn (tr.), *Lucian, with an english translation vol. VI* (Λουκιανὸς Ἑρμώτιμος ἢ περὶ Αἰρέσεων), Cambridge Massachussets 1969. M. D. Macleod (ed.), *Luciani Opera*, vol. IV (libelli 69-86) (70. Λουκιανὸς Ἑρμώτιμος ἢ περὶ Αἰρέσεων), Oxford 1987 *Herm.* 22: Ἐστὼ δὴ μοι ἡ μὲν ἀρετῇ τοιόνδε οἷον πόλις τις εὐδαίμονας ἐμπολιτευομένους .... ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ ξυμπολιτεύονται. Η ἀρετὴ προάγεται όταν οι πολίτες συνεργάζονται σε κατάσταση ειρήνης και ομόνοιας. Πρβλ. *Plut. Solon* 29, 5, ὅσον αφορά στην τυραννίδα και στην ἀρετή.

217. *Synes. De regno* 26, 12: βασιλεὺς ὑπὲρ οὗ δεδίασιν οἱ ὑπήκοοι.

218. *Synes. De regno* 23, 15: ζηλωτοὺς ποιῶν αἰεὶ τοὺς συνόντας.

219. *Synes. De regno* 21, 1-3: τὸν βασιλέα πρῶτον αὐτοῦ βασιλέα εἶναι καὶ μοναρχίαν ἐν τῇ ψυχῇ καταστήσασθαι.

220. *D. Chr. Or.* 44, 12.

221. *Themist. Or.* 1, 15, 21: οὔτε βασιλεὺς ἀληθῶς ὧς μηδεὶς ἐλεύθερος ὑπακούει. *Or.* 1, 15, 10: βουλομένων γὰρ οὐ φοβουμένων ἡγεῖται, βασιλεία δὲ ἐκούσιόν τι και οὐ βίαιον. *Or.* 1, 15, 14: ζητεῖ δὲ οὐδεὶς ὃ φοβήσεται, ἀλλ' ὃ φιλήσει. *Or.* 1, 15, 15: ὁ μὲν δὴ τῷ φόβῳ μέγας κυψάντων ὑπερέχει καὶ οὐκ ἔστι μέγας.

222. *D. Chr. Or.* 14, 8: οὐκ οὐκ τὸ μηδενὸς ἀνθρώπων ὑπακούειν οὐδὲν τὸ πράττειν ὅτι ἂν τις ἐθέλῃ ἐλευθερίαν ἔτι φήσουσιν εἶναι ...

223. *Nov.* 8, 74, 5-10: μετὰ πάσης εὐγνωμοσύνης τοὺς δημοσίους ἀνελλιπῶς φόρους εἰσάγειν καὶ μηδὲ τῆς παρὰ τῶν ἀρχόντων ἀνάγκης δεῖσθαι, ἀλλ' οὕτως εὐγνωμόνως ἑαυτοὺς παρέχειν.

βασιλέα,²²⁴ αλλά και του ευνομούμενου κράτους,²²⁵ το οποίο καθιστά δια της πληρωμής των χρεών τους δυνατό το εὖ ζῆν.²²⁶ Η ηθική ουσία των πολιτών ἐγκείται πλέον στη συναίσθηση του έργου τους, της εξασφάλισης δηλ. της υλικής υπόστασης της πολιτείας, της διαφύλαξης της εσωτερικής τάξης και της προστασίας των συνόρων από τους εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας.²²⁷ Όταν επομένως ο αντικειμενικός ηθικός κανόνας βρίσκει την αξία του στο καθήκον που πηγάζει από το νόμο τότε καὶ τὰ τε ὄντα βεβαίως ἔξομεν τὰ τε οὕτω καὶ νῦν ἀφιγμένα προσκτεσόμεθα.²²⁸ Αντίθετα η αδυναμία του βασιλέα να εμψύσει στους πολίτες παρόμοιο πολιτικό και κοινωνικό ήθος, αποδεικνύεται πρόξενος φαύλων καταστάσεων: τῶν γὰρ τῆς πολιτείας ταγμάτων τὰ μὴ οἰκεία πραττόντων, καὶ τῶν μὲν ἱερέων ἀνιέρως ζώντων, τῶν δε ἀρίστων ἐκλείπόντων, τοῦ δὲ στρατιωτικοῦ λιποτακτοῦντος, τῶν δε ἄλλων συστημάτων ἀδεῶς τε καὶ πρὸς τὸ σφίσι ἡδὺ πολιτευομένων.

LEGUM ET MORUM CURA CURA ET TUTELA TOTIUS REI PUBLICAE

Στο πλαίσιο της ὑπατείας πᾶσι πόλεσι καὶ δήμοις καὶ ἔθνεσι,²²⁹ ο βασιλεύς επιδιώκοντας το συμφέρον της πολιτείας²³⁰ κατὰ τὴν τάξιν τὴν προσήκουσαν,²³¹ κατὰ σύννομον δηλαδή τρόπο, δημιουργεί τη συνείδηση του κοινού σκοπού καλλιεργώντας την αντίληψη του κοινού συμφέροντος. Η αντίληψη αυτή προϋποθέτει μία ορισμένη παιδεία μέσα από τους νόμους. Η *legum et morum cura*, η επιτήρηση ηθῶν και νόμων ἐπὶ Αυγούστου, η οποία ασκούνταν ἀπὸ τον ηγεμόνα ἐπὶ της συγκλητικής τάξης και περιοριζόταν στον Ιταλικό χώρο ασκείται πλέον ἀπὸ το βασιλέα ἐπὶ του συνόλου των υπηκόων της ρωμαϊκής επικράτειας,²³² ως πατρική πρό-

224. Lydos. *De mag.*, 143, 25: γεωργὸς δὲ οὐκ ἦν, οὐχ ὑποτελὴς τῷ δημοσίῳ λοιπὸν καὶ δασμὸς μὲν οὐκ εἰσεφέρετο τῇ βασιλείᾳ.

225. Nov. 149, 724, 28-29: τὰ παρ' αὐτῶν συντελούμενα τὰ μὲν εἰς αὐτοὺς τὰ δὲ καὶ δι' αὐτοὺς δαπανᾶσθαι τε καὶ ἐπιδίδοσθαι.

226. Nov. 77, 381, 16-24: τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότη τοῦ θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὐρεῖν εὐμένειαν· 160, 749, 18-20· Themist. Or. 13, 250, 18: ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας· *De scientia* 13, 13-19: δίκαιον εἶναι ἅμα καὶ πρέπον ... τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παρὰ ψυχὴν. ... σιτήσεις δημοσίας.

227. Synes. *De regno* 51, 9-10.

228. Nov. 6, 36, 13-14.

229. Nov. 106, 507, 10-11.

230. Nov. 80, 396, 5-6.

231. Nov. 38, 246, 12-17.

232. Nov. 78, 387, 9-15: ὥσπερ γὰρ Ἀντωνίνος ὁ τῆς εὐσεβείας ἐπώνυμος, τὸ τῆς ῥωμαϊκῆς πολιτείας πρότερον παρ' ἐκάστου τῶν ὑπηκόων αἰτούμενον καὶ οὕτως ἐκ τῶν καλουμένων peregrinorum εἰς ῥωμαϊκὴν εὐγένειαν ἄγον ἐκεῖνος ἅπασιν ἐν κοινῷ τοῖς ὑπηκόοις δεδῶρηται.

νοια²³³ του αυτοκράτορα, ως *cura et tutela totius rei publicae*, ως γενικότερη μέριμνα για το κοινό καλό, την ωφέλεια της πολιτείας,²³⁴ όπως αν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον θεῷ ...τοῖς ὑπηκόοις δοθείη.²³⁵

Ο νόμος καταναγκάζει. Ο αυτοκράτορας υπαγορεύει αφενός μεν κανόνες δικαίου που εγγυώνται σχετικές ελευθερίες και δικαιώματα, αφετέρου δε ρυθμίζει σχέσεις ιδιωτικού δικαίου όπως, την έγγαμη κοινωνία βίου, τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις, τις γαμικές υποχρεώσεις και κληρονομικά δικαιώματα των συζύγων, τα δικαιώματα των τέκνων μετατρέποντας τα ηθικά ενεργήματα σε λογικά προστάγματα εναρμονίζοντας με άλλα λόγια τη λογική του θείου, την ηθικότητα με την ανθρωπινή λογική που στερείται αρετής και που προκειμένου να φθάσει στη τελειότητα πρέπει να τη διδαχθεί.²³⁶ Όπως προκύπτει από τα παραπάνω δεν υπάρχει καταλληλότερος χώρος για την εκμάθηση της αρετής, για τη διαμόρφωση των πολιτών από τις ιδέες του καλού και του δίκαιου, την ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών, τη διδαχή εν τέλει της έννοιας του καθήκοντος και της αλληλεγγύης προς το κράτος από το χώρο των διαπροσωπικών σχέσεων, τον τομέα του ιδιωτικού δικαίου. Και τούτο διότι οι διαπροσωπικές σχέσεις ως αντανάκλαση της ηθικής ανάπτυξης μίας κοινωνίας αποτελούν βασικές παραμέτρους για την επίτευξη ή όχι του σκοπού της πολιτείας που είναι το κοινό συμφέρον, η διατήρηση της ενότητας της πολιτείας,²³⁷ η οποία εγγυάται στον μεν *civis* την ασφάλεια ζωής και την απονομή της δικαιοσύνης στον δε αυτοκράτορα τη διατήρηση της εξουσίας του.

Στο πλαίσιο αυτό ο γάμος ως θεμελιώδες κύτταρο οργάνωσης της ανθρωπίνης κοινωνίας, αποτελεί όχι μόνον εγγύηση για τη βιωσιμότητα της ίδιας της πολιτείας καθώς: Γάμου σεμνότερον ἄνθρωποις οὐδέν ἐστιν, ἐξ οὗ παῖδες καὶ τῶν ἐφεξῆς γενῶν διαδοχαὶ χωρίων τε καὶ πόλεων οἰκήσεις καὶ πολιτείας ἀρίστη σύστασις.²³⁸ αλλά και αντανάκλαση της ηθικής δομής της πολιτείας. Ορίζοντας ο βασιλέας το πρέπον στο ισχύον ιδιωτικό δίκαιο, τον τρόπον καθ' ὃν οἱ ὑπῆκοοι πολιτεύονται²³⁹ κωδικοποιώντας επομένως τα ἥθη η παράβαση των οποίων αποτελεί αἰσχύνη.²⁴⁰

233. Nov. 14, 105, 15: τὴν πατρικὴν ἐφ' ἅπασιν διατηρῶν πρόνοιαν.

234. Nov. 81, 397, 14.

235. Nov. 8, 64, 11: καὶ τὸν τῷ θεῷ ἀρέσκοντα καὶ τῇ πολιτείᾳ συμφέροντα ἐπιλέξασθαι.

236. Themist. Or. 2 40, 9-11: οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἀρετὴ σκοπούμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα διὰ τῶν ἔργων.

237. Synes. De regno: εἰς ἓν τὸ ὅλον συνεῦσαι.

238. Nov. 140, 701, 16-18

239. Nov. 64, 377, 30.

240. D. Chr. Or. 76, 4.

ορίζει παράλληλα και τη σχέση της έννοιας του δικαίου με το πρέπον (δίκαια είναι τότε όλα τα πρέποντα, τα άδικα αντιθέτως ως ανήθικα είναι απρεπή) (*et iusta omnia decora sunt, iniusta contra, ut turpia, sic indecora*),²⁴¹ του δικαίου με το νόμιμο (ἐπεὶ δ' ὁ παράνομος ἄδικος ἦν ὁ δὲ νόμιμος δίκαιος δῆλον ὅτι πάντα τὰ νόμιμα ἐστὶ πῶς δίκαια τά τε γὰρ ὠρισμένα ὑπὸ τῆς νομοθετικῆς νόμιμά ἐστὶ καὶ ἕκαστον τούτων δίκαιον φαμέν),²⁴² του γραπτού δικαίου με το άγραφο (γεγραμμένων δὴ άγράφων, οὐδέν ἄν δόξειε διαφέρειν) και του νομίμου με τα ήθη (ὥσπερ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι ἐνισχύει τὰ νόμιμα καὶ τὰ ἥθη οὕτω καὶ ἐν οἰκίαις οἱ πατρικοὶ λόγοι καὶ τὰ ἔθνη),²⁴³ αποδεικνύοντας ότι οι αρχέγονες καταβολές της πόλεως, όπως αυτές μορφοποιήθηκαν στο πλαίσιο του οίκου και του γένους, ήταν αυτές που οδήγησαν το άτομο στην αναγκαστική υπαγωγή των επιδιώξεών του στο οργανωμένο πλαίσιο των πολιτειακών θεσμών.

Πρώτος ο Αύγουστος με την επιτήρηση των ηθών και νόμων, με τη σύνδεση επομένως της ηθικής με την πολιτική, του πρέποντος με το δίκαιο, αναγνωρίζει ότι το πολιτικό ζήτημα της παλινόρθωσης της ρωμαϊκής πολιτείας (*res publica*) δεν είναι ανεξάρτητο από το ηθικό, αλλά βρίσκεται σε αμοιβαία σχέση. Στην προσπάθειά του να αναβιβάσει ηθικά το πολιτικό σώμα ώστε τα μέλη του να καταστούν ενεργά και υπεύθυνα μέλη της κοινωνίας, ικανά να συνεργάζονται μεταξύ τους για το κοινό καλό, την ωφέλεια της πολιτείας ο Αύγουστος προβαίνει στη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων θεσπίζοντας κανόνες γενικού, αλλά και ειδικού περιεχομένου.

Οι νόμοι περί γάμου αποτελούν τον πυρήνα της κοινωνικοπολιτικής μεταρρύθμισης του Αυγούστου και αφορούν στην ενίσχυση του θεσμού του γάμου, στην καταπολέμηση της συχνότητας των διαζυγίων, κυρίως όμως στην προστασία των συγγενών των συγκλητικών οικογενειών από ανεπιθύμητους γάμους. Η πολιτική εξουσία προκειμένου να διασώσει το χαρακτήρα της *res publica*, όπου βασικό πολιτειακό όργανο ήταν η σύγκλητος, οριοθετεί τις απλές διανθρώπινες σχέσεις που πρωταρχικά σηματοδοούνταν από τους αρχηγούς των οικογενειών στον κοινωνικό χώρο της οικογένειας και από τα πάτρια έθιμα στον κοινωνικό χώρο της κώμης.

Όπως ο Αύγουστος, έτσι στη συνέχεια και ο Διοκλητιανός, αλλά και οι μετέπειτα αυτοκράτορες οριοθετούν το δίκαιο, αλλά και το πρέπον, επεμβαίνοντας στον πυρήνα της ρωμαϊκής κοινωνίας, την οικογένεια με τροποποιήσεις και μεταβολές στη νομοθεσία που αφορούν στις γαμικές σχέσεις γνωρίζοντας ότι η πολιτική δικαιοσύνη, το να κατέχει δηλαδή ο κάθε πολίτης τη θέση που του αντιστοιχεί, ανάλογα με την αξία του, και να

241. Cic. Off. I 27 93-94.

242. Arist. E.N. 1129b 12 έπ.

243. Arist. E.N. 1180b 1 έπ.

επιτελεί αυτό που αρμόζει στη θέση του για την ωφέλεια της πολιτείας²⁴⁴ είναι τότε μόνον εφικτή, όταν μεταξύ των πολιτών επικρατεί ένα κοινωνικό ήθος, όταν η οργανωμένη με θεσμούς δικαίου κοινωνία έχει ηθική οντότητα: Πολίτου δοκίμου ή ἀρετή είναι τὸ δύνασθαι ... καὶ ἄρχεσθαι.²⁴⁵ Η ιδιαιτέρη αυτή αίσθηση του καθήκοντος του πολίτη αποτελεί την κατεξοχήν ἀρετή ο καταλληλότερος δε χώρος για την εκμάθηση της ἀρετῆς και την ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών δεν είναι άλλος παρά ο τομέας του ιδιωτικού δικαίου.

Για τη δυνατότητα της ορθῆς λειτουργίας μίας ολοκληρωμένης κοινωνίας είναι απαραίτητος ο αδιάλειπτος συντονισμός της συμπεριφοράς των ενταγμένων σε αυτήν ανθρώπων, ο οποίος επιτελείται με δράση καθοριστική των ορίων ή και των κατευθύνσεων της συμπεριφοράς των ανθρώπων αυτών. Η υπακοή στους νόμους του ρωμαϊκού κράτους είναι μία αυτονόητη επιταγή, οι αυτοκράτορες όμως φροντίζουν, καθώς η δημόσια δράση και οι πράξεις των πολιτών οφείλουν να διέπονται από την αρχή της αλληλεγγύης και την αίσθηση του καθήκοντος, να τη διασφαλίσουν δραστικά με την υπογράμμιση του ρόλου δύο καίριων εσωτερικών μηχανισμών ρύθμισης και ελέγχου της ανθρωπίνης συμπεριφοράς: του αισθήματος της αιδούς και της ατομικής ηθικής συνείδησης. Αυτή ακριβώς η συνείδηση καθίσταται ο ακρογωνιαίος λίθος της ατομικής και κοινωνικής ηθικής: *nec vero tam metu poenaeque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia*,²⁴⁶ *quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem. hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus perfectique institutis et disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis arceret quam metus*.²⁴⁷ Αν ο πολίτης ζει μία σύμμετρη ζωή τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο βίο τότε έχουν τεθεί οι πιο στέρεες βάσεις για την αρμονική συμβίωση με τους συνανθρώπους του καθώς και για την ευημερία της πολιτείας. Η συστηματική θέσπιση των νόμων και η ίδρυση θεσμών διαφύλαξης του δικαίου εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας είναι απαραίτητη για τη μη επικράτηση χαωτικών καταστάσεων στην πολιτεία. Δείγμα ωστόσο ορθῆς πολιτείας είναι η βούληση των πολιτών να συντάσσεται αυθόρμητα με το νόμο, σκοπός δε της πολιτικής εξουσίας να προετοιμάσει τους πολίτες έτσι ώστε να υπακούσουν σε αυτούς με την θέλησή

244. *Inst.* 1. 1: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens* Arist. *EN* 1131a-b· *Cic. Off.* 2. 21. 73=2. 22. 78.

245. Arist. *Pol.* 1277a 26-27.

246. Πρβλ. *D.* 39. 5. 20· πρβλ. 49. 17. 14. 1; 18. 7. 6 pr· 28. 7. 15 (βλ. Heumann-Seckel, «Verecundia»).

247. *Cic. Rep.* 5. 4. 6· πρβλ. *D.* 23. 2. 14. 2: *contra pudorem est filiam suam uxorem* 3. 2. 20: *pudor potius oneratur quam ignominia videtur irrogari* C. 9. 9. 20: *...quae pudorem suum alienis libidinibus prosternunt* (βλ. Heumann-Seckel, «Pudor»).

τους, να καταστήσει με άλλα λόγια τους πολίτες οικειοθελείς υπηρέτες του νόμου και εφαρμοστές του δικαίου: *honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*.²⁴⁸

Λέξεις-κλειδιά: Αύγουστος, Κικέρων, επιτήρηση ηθών και νόμων, ωφέλεια της πολιτείας, *lex Iulia de maritandis ordinibus*, *lex Papia Poppaea*, *lex Fufia Caninia*, *lex Aelia Sentia*.

248. *Inst.* 1. 1. 3· *D.* 1. 1. 10. 1.

ZUSAMMENFASSUNG

DIMITRA P. KARABOULA: *Legum et morum cura*

Gegenstand der vorliegenden Arbeit ist die Rolle der Herrschaft in Bezug auf die Formung eines einheitlichen politischen Bewusstseins unter den Bürgern in zwei verschiedenen von äußerster Wichtigkeit Zeiten der römischen Geschichte. Einerseits unter der Alleinherrschaft des Augustus als es zu einer heftigen Auseinandersetzung zwischen dem Herrscher und der Republik kam, andererseits unter dem Dominat als sich die politische und rechtliche Stellung der Bürger vom Grunde her im Rahmen eines Imperiums änderte; nunmehr sind diese keine Glieder einer übersehbaren politischen Gesellschaft (*res publica*) sondern Untertanen im Dienste des Kaisers und des Staates, wobei der Staat sich mit dem Kaiser identifiziert.

Die Arbeit ist in zwei Einheiten geteilt. In der ersten Einheit werden anhand des philosophischen Werkes Ciceros das ideale Bild des Staates und des Herrschers wie auch die Begriffe des Guten bzw. Schicklichen behandelt. Cicero, dessen Werk besondere Wichtigkeit für die Zeit Augusti beigemessen wird, denkt an den solidarisch handelnden und pflichtbewussten Bürger dessen Handlungen vornehmlich von den Tugenden der Besonnenheit und der Gerechtigkeit geleitet werden, wobei *σύνεσις* und *φρόνησις* und *αἰδώς* beim rechtschaffenen Handeln eine entscheidende Rolle spielen. Im Rahmen der sozio- politischen Reformen Augusti durch die Ehe- und Familiengesetzgebung, die die Fortdauer der traditionellen Sitten garantierten indem sozialen Missstände bzw. Verfall und Verrohung der Sitten angeprangert wurden- ergibt sich die individuelle und soziale Moral als der Grundstein des gesellschaftlichen Lebens. Der zwangsrechtliche Charakter der Gesetze ist gegeben, die Bürger aber müssen bereit sein die Gesetze zu befolgen nicht nur aufgrund der Furcht vor gesetzlichen Sanktionen sondern auch aus Pflichtgefühl sich in Acht vor Fehlritten zu nehmen. In diesem Sinne ergibt sich die Anregung eines einheitlichen Pflichtbewusstseins unter den Bürgern seitens der Führung als eine *sine qua non* Voraussetzung für die ebenmässige Funktion des römischen Staates, gleichzeitig aber auch als ein politisches Problem.

In der zweiten Einheit wird der Übergang von der mässigen Regierungsform der Zeit der Hegemonie zum absoluten Staat des Dominats geschildert und die Stellung der Bürger dem Staat gegenüber nachgeforscht. Der Staat erscheint als eine Schöpfung des Rechts. In dem Sinne sollte die Diskussion

über ihn nicht nach soziologischen Überlegungen oder ethischen Wertungen erfolgen, sondern nach juristischen Zuständigkeiten. Da das Recht aber einem geordneten Geist entspricht werden ethische Fragen in Zusammenhang mit politischen Fragen behandelt. Sie ergänzen sich gegenseitig, was darauf hinzuweisen scheint, dass Ethik und Politik unter einer gemeinsamen Perspektive zu sehen sind, wie es auch früher bei Platon und Aristoteles und Cicero der Fall war. Gerade in dieser Verfassung ist nicht nur die moralische Legitimation des Führungsanspruchs notwendig, sondern auch die Wahrung der Sittlichkeit und Moral: Führt der Bürger ein gemäßigtes Leben im privaten Bereich bzw. beziehen sich dessen Handlungen auf die Vernunft und auf die Sittlichkeitsgebote, dann sind die besten Bedingungen für das harmonische menschliche Zusammenleben und das Wohlergehen des Staates geschaffen.

Schlüsselwörter: Augustus, Cicero, legum et morum cura (Aufsicht über Gesetze und Sitten), utilitas (Nutzen), lex Iulia de maritandis ordinibus, lex Papia Poppaea, lex Fufia Caninia, lex Aelia Sentia.